

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟΜΟΣ 44ος • ΑΡ. ΦΥΛΛΟΥ 256 • ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2021 • ΤΑΜΟΥΖ 5781 - ΚΙΣΛΕΒ 5782

Επετειακό Αφιέρωμα των Χρονικών 1821-2021

ΜΕΡΟΣ Β΄

Του ΒΙΚΤΩΡ ΙΣΑΑΚ ΕΛΙΕΖΕΡ

ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΤΕΥΧΟΣ του περιοδικού μας για το επετειακό 2021 συνεχίζεται το αφιέρωμα στα 200 χρόνια της εθνικής ανεξαρτησίας και στους Εβραίους της Ελλάδας.

ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΤΕΥΧΟΣ στρέφει τη ματιά της ιστορίας στη διαδρομή των εβραϊκών κοινοτήτων κατά τα νεώτερα χρόνια, τους σταθμούς που καθόρισαν τη μοίρα των Εβραίων της Ελλάδας –όπως το Ολοκαύτωμα, αλλά και στο φαινόμενο του αντισημιτισμού και της διαχρονικότητάς του.

ΟΙ ΕΜΠΕΡΙΣΤΑΤΩΜΕΝΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ που δημοσιεύονται εδώ, με αφετηρία τη συμβολή των Εβραίων στον εθνικό αγώνα, ανασύρουν από τη λήθη αφανισμένες εβραϊκές κοινότητες, αλλά και πρόσωπα που διαδραμάτισαν πρωτεύοντα ρόλο στην πορεία της εβραϊκής κοινότητας.

ΤΟ ΜΗΝΥΜΑ ΤΟΥ ΔΗΜΑΡΧΟΥ ΙΩΑΝΝΙΤΩΝ, Μωϋσή Ελισάφ, μας εισάγει στο ουσιαστικό νόημα της επετείου: να μεταλλαχθεί ο εορτασμός σε παιδεία.

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΟΥ ΚΙΣΕ, Δαβίδ Σαλιτιέλ, παρουσιάζει σημεία-σταθμούς από την πορεία των Ελλήνων Εβραίων στα 200 χρόνια από την Ανεξαρτησία. Η εργασία του Μ.Κ. Κωνσταντίνου για τη «συμβολή των Εβραίων εις τον απελευθερωτικό αγώνα», στα 150 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση, είναι από τις πρώτες μελέτες που γράφονται για το θέμα. Ο Μάριος Μάισης μας θυμίζει πηγές που αναφέρονται στη συμμετοχή των διακεκριμένων οικογενειών της Χαλ-

κίδας Κρίσπη και Κοέν στη Φιλική Εταιρεία. Η μελέτη της Ντίνας Μουστάνη, με θέμα τις Σχολές της Alliance στον Βόλο και τη Λάρισα, μας παρουσιάζει την πορεία της δυτικοποίησης της εκπαίδευσης. Η Γεωργία Μπακάλη, στη μνήμη της εβραϊκής κοινότητας της Δράμας που δεν υπάρχει πια, μας μεταφέρει το κλίμα της προπολεμικής προόδου των Δραμινών Εβραίων και της αρμονικής συμβίωσής τους με τους Χριστιανούς συμπολίτες τους.

Η ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑΤΟΣ εστιάζει σε emblematicές προσωπικότητες – μαχητές της λήθης: Στην Μπέρρυ Ναχμία, στη ζωή και στο έργο της στην Ένωση Ομήρων είναι αφιερωμένη η ομιλία της Οντέτ Βαρών – Βασάρ κατά την παρουσίαση της εμπλουτισμένης επανέκδοσης της μαρτυρίας της «Κραυγή για το Αύριο». Την ιστορία του Ιωσήφ Λόβιγγερ, μετέπειτα Προέδρου του ΚΙΣΕ επί σειρά ετών, στην κατοχική Αθήνα μάς μεταφέρει ο Maurice Amaraggi. Η Άρτεμις Μιρόν, μετά το Άουσβιτς, χάραξε τη δική της επιστροφή στη ζωή στο Ισραήλ, και από το βιβλίο της «Άρτεμις Μιρόν (Μπατής) – αυτοβιογραφία» (στα εβραϊκά), μεταφράζει για το ελληνικό κοινό την εμπειρία της που την οδήγησε από τα Ιωάννινα, στα κολαστήρια του θανάτου, και τελικά στην Ιερουσαλήμ. Τον μαχητικό Ισαάκ Μιζάν, που μέχρι την 27^η Ιανουαρίου 2021 –μόλις δύο μήνες πριν τον θάνατό του-

Συνέχεια στη σελ. 46

* Ο Βίκτωρ Ισαάκ Ελιέζερ είναι Γεν. Γραμματέας του Δ.Σ. του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος.

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Λεπτομέρεια από τον πίνακα του Ιρλανδού ζωγράφου Edward Dodwell «Δυτικό Μέτωπο του Παρθενώνα», στο έργο του *Θεάματα στην Ελλάδα*, Λονδίνο 1821.

Το μήνυμα και το νόημα του Επετειακού Εορτασμού

Του ΜΩΥΣΗ ΕΛΙΣΑΦ

«Το 1821 βεβαιώνει ότι και το ανέφικτο καθίσταται εφικτό»

Μ. Ελισάφ

Το 1821 ουσιαστικά είναι το ξεκίνημα προς την αυτονομία μας ως εθνικής και κρατικής οντότητας. Μιας αυτονομίας που ήρθε ύστερα από αιώνες αξιμέρωτης νύχτας που προηγήθηκαν. Ο εορτασμός των 200 χρόνων είναι το αυτονόητο και ελάχιστο χρέος μας. Μπορεί να αποφέρει, όμως, το μέγιστο κέρδος. Ο Hegel υποστήριζε ότι η Ιστορία ένα μόνο διδάσκει, ότι δεν διδάσκει τίποτε. Και όμως. Η ιστορία διδάσκει. Αρκεί να τη διαβάζουμε όπως είναι, και όχι όπως θα θέλαμε να είναι.

Στον παρόντα χρόνο, έλεγε ο Θωμάς ο Ακινάτης (1225-1274), συνυπάρχουν τρεις χρόνοι μαζί: Είναι το παρόν του παρελθόντος, είναι το παρόν του παρόντος και είναι και το παρόν του μέλλοντος. Συνυπάρχουν, δηλαδή, η μνήμη, το παρόν και η προσδοκία. Προσχωρώντας, συνεπώς, ένα έθνος στη συλλογική μνήμη του, ουσιαστικά αναλαμβάνει την ευθύνη να επαναστοχαστεί πάνω στην αδιάσπαστη ενότητα που συνδέει το άλλοτε με το σήμερα και το τώρα με το αύριο. Από αυτή την οπτική ο εορτασμός μπορεί να μεταλλαχτεί σε παιδεία και να αποκτήσει το ακριβές νόημά του.

Τη ζωή μας στους σύγχρονους ρευστούς καιρούς την καταπίνει ο βραχύς χρόνος της αγχώδους καθημερινότητας. Μαζί και την ακριβή ταυτότητά μας. Την πραγματική ταυτότητά μας μόνον ο μακρύς χρόνος της Ιστορίας μπορεί να μας την αποδώσει. Και τον μακρύ αυτό χρόνο μόνον η ιστορική αναδρομή μπορεί να μας τον διαθέσει. Ο εορτασμός συνεπώς της νεώτερης αφετηρίας μας είναι ακριβώς

αυτός: Να επαναβεβαιώσουμε την εθνική μας ταυτότητα.

Ο επί αιώνες αυτό-αναπαραγόμενος χθεσινός κόσμος έπαψε πλέον να υπάρχει. Η ταχύτητα των αλλαγών στον καιρό μας καθιστά διαρκώς όλο και πιο αβέβαιο το παρόν και όλο και πιο απρόβλεπτο το μέλλον. Τώρα, λοιπόν, είναι ανάγκη, ανατρέχοντας προς τα πίσω να αναστοχαστούμε και να αναζητήσουμε το νήμα, που διαχρονικά σχηματίζουν οι καθολικές αξίες της αρετής και της τόλμης, όπως θα έλεγε ο Κάλβος, ήτοι το νήμα εκείνο και το μοναδικό, που διασφαλίζει την ασφαλέστερη πορεία μας στο χρόνο. Να ένα από τα μαθήματα της ιστορίας.

Στον αβέβαιο τούτο κόσμο που διανύουμε και μια ακόμη βεβαιότητα μας προσκομίζει το 1821. Μας βεβαιώνει ότι ακόμη και το ανέφικτο καθίσταται εφικτό, το δίκαιο επικρατεί του αδικού, αν στηρίζονται στις καθολικές αξίες της αρετής, του δικαίου και της ανυποχώρητης μαχητικότητας. Και στην περίπτωση αυτή, έστω έκ-

Η κα Γιάννα Αγγελοπούλου και ο κ. Μωϋσής Ελισάφ κατά την επίσκεψη αντιπροσωπείας της Επιτροπής «Ελλάδα 2021» στη Συναγωγή Ιωαννίνων.

πληκτοι, ανακαλύπτουμε ότι δεν είμαστε μόνον. Όταν βρέθηκε στα πολύ στενά της Ιστορίας η Επανάσταση, ήρθε το Ναυαρίνο και ξεκλείδωσε την πόρτα του μέλλοντός μας.

Σήμερα, που στους εξώστες της Ιστορίας ανεβαίνουν και πάλι πολλαπλά νέφη απειλής, αυτές οι επετειακές εκδηλώσεις ας αποτελέσουν την ευκαιρία, πέρα από τον γόνιμο επαναστοχασμό του παρελθόντος, να οδηγήσουν και στην προοπτική του μέλλοντος, στη χάραξη δηλαδή πολιτικών και στοχεύσεων που θα διασφαλίσουν με τον καλύτερο τρόπο το και έτσι κι αλλιώς απρόβλεπτο μέλλον μας.

* Ο Μωϋσής Ελισάφ είναι Δήμαρχος Ιωαννιτών, Πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Ιωαννίνων και μέλος του Δ.Σ. του ΚΙΣΕ. Το κείμενο που αναδημοσιεύεται εδώ από τον ιστότοπο www.greece2021.gr αποτελεί ομιλία του κατά την υποδοχή αντιπροσωπείας της Επιτροπής «Ελλάδα 2021», με επικεφαλής την Πρόεδρο κα Γιάννα Αγγελοπούλου, στα Ιωάννινα, στις 28.7.2021, στον πολιτιστικό πολυχώρο «Δημήτρης Χατζής».

Οι Εβραίοι της Ελλάδας στα 200 χρόνια της Εθνικής Ανεξαρτησίας

Του ΔΑΥΙΔ ΣΑΛΤΙΕΛ

Η αποψινή εκδήλωση διοργανώνεται από τον Σύνδεσμο Φιλίας Ελλάς - Ισραήλ και φιλοξενείται στο Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, προς τιμήν της επετείου που σηματοδοτεί τη συμπλήρωση 200 ετών από την έναρξη της Επανάστασης για την Εθνική Ανεξαρτησία.

Το πλαίσιο αυτό αλλά και οι προσκεκλημένοι που μας τιμούν με την παρουσία τους, μας δίνουν την ευκαιρία να αναφερθούμε στα δεδομένα που αποτέλεσαν την αφετηρία για τον αγώνα των Ελλήνων αλλά και όσων συμμετείχαν, στις αξίες της Ελευθερίας, της Δικαιοσύνης και της Αλληλεγγύης.

ΝΑ ΥΠΟΓΡΑΜΜΙΣΟΥΜΕ το γεγονός ότι ο αγώνας για την ανεξαρτησία της Πατρίδας μας, στηρίχθηκε από σημαντικό αριθμό Εβραίων της Διασποράς, οι οποίοι μέσα από τους ομόθρησκούς τους στην Ελλάδα, αναγνώριζαν το δίκαιο και πρόβαλαν έμπρακτα τα φιλελληνικά τους αισθήματα.

Ακόμη, πως η προσπάθεια για ανεξαρτησία ήρθε ως μια πράξη ενωτική και όχι διχαστική και αυτό το μήνυμα είναι καίριο και ουσιώδες στις μέρες μας. Είναι κάτι που οφείλουμε να θυμόμαστε.

Μάλιστα, όπως σημειώνει ο καθηγητής Διονύσης Δρόσος, μέσα από τη μελέτη των γραπτών και ιδεών του διαφωτιστή και διανοητή Ρήγα Φεραίου, μιας εκ των πλέον σημαντικών μορφών της επανάστασης, ο αγώνας για τη δημιουργία του Έθνους όφειλε να αποσκοπεί στη συγκρότηση **«μιας ανεξάρτητης πολιτείας, στη βάση όχι της φυλής, ή της θρησκείας αλλά της δημοκρατικής συνένωσης των πολιτών»**.

ΦΥΣΙΚΑ, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι -δυστυχώς- η προοδευτική σκέψη του Ρήγα, με την οικουμενικότητα που τη διακρίνει, δεν αποτέλεσε κοινά αποδεκτό τόπο. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις ανθρώπων που υιοθέτησαν αρνητικά στερεότυπα, επενδύοντας σε προκα-

ταλήψεις, επιλέγοντας συνειδητά να μην ακολουθήσουν ένα δρόμο ευρύτατης αποδοχής και συμπόρευσης. Έτσι, η ενσωμάτωση των Εβραίων άρχισε πολύ δύσκολα και δεν ακολούθησε ποτέ γραμμική και ομαλή πορεία ενώ χρειάστηκε τους δικούς της μάρτυρες για να κατακτηθεί.

ΩΣΤΟΣΟ, στη διάρκεια των δύο αυτών αιώνων οι Έλληνες Εβραίοι συμμετείχαν στην πολιτιστική ανάπτυξη του τόπου μας, στην ποίηση, στη λογοτεχνία, στην ιστορική έρευνα, στο θέατρο και τη ζωγραφική. Συνέβαλαν στην οικονομική και επιστημονική εξέλιξη της χώρας μας. Στο εμπόριο και στη βιομηχανία, στην αρχιτεκτονική, στην εκπαίδευση, στη νομική και στην ιατρική. Πήραν μέρος στους κοινωνικούς αγώνες, στους χώρους εργασίας, στα λιμάνια και στα καπνεργοστάσια και πρωτοστάτησαν στη διεκδίκηση του σεβασμού των ίσων δικαιωμάτων για όλους. Στήριξαν με όλες τους τις δυνάμεις κάθε δράση κατά του ρατσισμού και της μισαλλοδοξίας. Συνεισέφεραν στην ανάπτυξη και ενίσχυση των σχέσεων της Ελλάδας με χώρες του εξωτερικού και με τον Εβραϊσμό της Διασποράς.

Και βέβαια, όταν έπρεπε να υπερασπιστούν την Ελευθερία της Πατρίδας μας, στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, στους Βαλκανικούς πολέμους, απέ-

Η κα Γιάννα Αγγελοπούλου και ο κ. Δαβίδ Σαλιτιέλ στο Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, στην εκδήλωση για τα 200 χρόνια από την έναρξη της Επανάστασης του 1821, μαζί με τον Πρόεδρο της Επιτροπής του ΕΜΘ κ. Ισαάκ Σαλιτιέλ και την Πρόεδρο του Συνδέσμου Φιλίας Ελλάδας – Ισραήλ κα Γιάννα Παναγοπούλου.

ναντι στους εκφραστές του Φασισμού το 1940-’41 και του Ναζισμού, ως μέλη της Εθνικής Αντίστασης, στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, βρέθηκαν στην πρώτη γραμμή, πληρώνοντας βαρύτατο τίμημα.

Ακόμα και όταν οι 67.000 και πλέον Έλληνες Εβραίοι - μέλη 28 Ελληνικών Εβραϊκών Κοινοτήτων - βρέθηκαν αιχμάλωτοι στα χέρια των Ναζί και των συμμάχων τους, στα στρατόπεδα του Άουσβιτς, του Μπίρκεναου, της Τρεμπλίνκα και αλλού, η Ελλάδα βρισκόταν μέσα στην καρδιά τους. Όπως μαρτυρούν οι ίδιοι οι ελάχιστοι επιζώντες, πολλές φορές ήταν αυτή η εικόνα της Πατρίδας και το άκουσμα της Ελληνικής γλώσσας, που τους έδινε κουράγιο, για να αντιμετωπίσουν την πείνα, τις κακουχίες, τα βασανιστήρια, τα ιατρικά πειράματα, τις selection του θανάτου.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΥΤΩΝ ΤΩΝ 200 ΕΤΩΝ τεκμηριώνει, μέσα από τις πράξεις των Ελλήνων Εβραίων, την αληθινή αγάπη και την αληθινή προσφορά τους προς την Πατρίδα.

Και όπως αναφέρει και ο εθνικός μας ποιητής Διονύσιος Σολωμός: «Το έθνος πρέπει να μάθει να θεωρεί εθνικό ό,τι είναι **αληθινό**».

Αυτοί λοιπόν οι άνθρωποι και οι απόγονοί τους σήμερα, τα μέλη του Ελληνικού Εβραϊσμού που υπερασπίζονται και προάγουν τις θεμελιώδεις αξίες της χώρας μας αποτελούν ταυτόχρονα έναν από τους βασικότερους πυλώνες των σχέσεων Ελλάδας – Ισραήλ. Σχέσεις που γνωρίζουν περίοδο άνθισης και στενής παραγωγικής συνεργασίας σε όλα τα επίπεδα, μιας και τα τελευταία χρόνια η Πατρίδα μας

έχει επενδύσει σημαντικά στην ενδυνάμωση των διαχρονικών δεσμών που τη συνδέουν με το Κράτος του Ισραήλ.

Λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα αυτά δεν αποτελεί έκπληξη ότι, με αφορμή την επέτειο των 200 ετών από την έναρξη της Επανάστασης, ο Πρόεδρος του Ισραήλ, ο Πρωθυπουργός του Ισραήλ, ο Πρόεδρος της Ισραηλινής Βουλής αλλά και άλλες κορυφαίες μορφές της χώρας, όπως και οι επικεφαλής των

κορυφαίων συλλογικών οργάνων του Ευρωπαϊκού και του Παγκόσμιου Εβραϊσμού, συνεχάρησαν την Ελλάδα για όσα έχει επιτύχει μέχρι σήμερα.

Ο ΑΓΩΝΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ έθεσε τις βάσεις για τη διαμόρφωση του σύγχρονου Ελληνικού Κράτους. Της Πατρίδας μας που με κάθε ευκαιρία υπογραμμίζει την ανάγκη για την αποδοχή της διαφορετικότητας και τον σεβασμό στα ανθρώπινα δικαιώματα. Της Ελλάδας, προεδρεύουσας χώρας της Διεθνούς Συμμαχίας για τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος (International Holocaust Remembrance Alliance) που δεν θα επαφίεται στα κεκτημένα αλλά προετοιμάζει το Μουσείο Ολοκαυτώματος εδώ στη Θεσσαλονίκη.

Η επέτειος των 200 ετών από την έναρξη της Επανάστασης δεν είναι μόνο μια αφορμή για την ανασκόπηση της ιστορίας. Είναι μια ευκαιρία για να αντιμετωπίσουμε με γενναιότητα και ειλικρίνεια το παρελθόν, με στόχο να πραγματώσουμε ένα καλύτερο μέλλον, κυρίως για τις επόμενες γενιές.

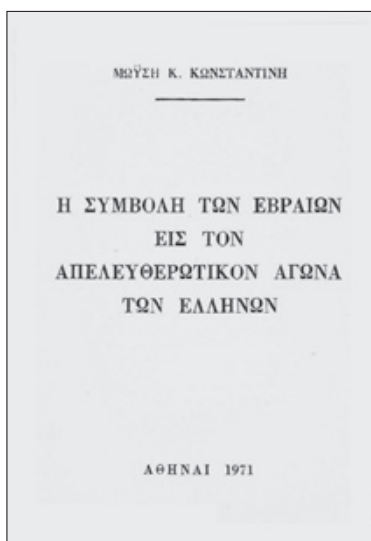
* Ο Δαβίδ Σαλιτιέλ είναι Πρόεδρος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος και της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης. Το κείμενο αυτό αποτελεί ομιλία του κατά την εκδήλωση που διοργάνωσαν η Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, ο Σύνδεσμος Φιλίας Ελλάδας – Ισραήλ και το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, την 1η Σεπτεμβρίου 2021, για τα 200 χρόνια από την έναρξη της Επανάστασης του 1821 για την ανεξαρτησία της Ελλάδας. Η εκδήλωση έγινε στο Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, παρουσία της Πρόεδρου της Επιτροπής «Ελλάδα 2021» κας Γιάννας Αγγελοπούλου-Δασκαλάκη (φωτογραφία), η οποία αναγορεύθηκε επίτιμη Πρόεδρος του Συνδέσμου Φιλίας Ελλάς – Ισραήλ.

Η συμβολή των Εβραίων εις τον απελευθερωτικόν αγώνα των Ελλήνων

Του ΜΩΥΣΗ Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΗ

«Λευτεριάς έφτασεν η ώρα
να χαρούμεν οι πιστοί
Χριστιανοί κι Οβραίοι τώρα
αδελφοί είμεθα πιστοί».

(Ζακυνθινό λαϊκό τραγούδι)

Την εργασία αυτή έγραψε ο Μωϋσής Κωνσταντίνης το 1971, για την επέτειο των 150 χρόνων από την εθνική ανεξαρτησία, και την εξέδωσε σε ένα μικρό τευχίδιο που διασώζεται στο προσωπικό του Αρχείο και στη βιβλιοθήκη του ΚΙΣΕ. Αποτελεί μία από τις λίγες μελέτες της ελληνικής βιβλιογραφίας που θίγουν το θέμα της σχέσης μεταξύ Εβραίων και Ελληνικής Επανάστασης. Εμφορούμενος από τις αρχές της οικογενειακής παράδοσης –ο εκ Ζακύνθου ρωμανιώτικος κλάδος της οικογένειας Κωνσταντίνη ήταν από τους πρωτοστάτες, ένθερμους υποστηρικτές της ενσωμάτωσης των Εβραίων στο νέο ελληνικό κράτος- ο Μωϋσής Κ. Κωνσταντίνης, ιστορικός ερευνητής, συγγραφέας, ηγετική φυσιογνωμία του Ελληνικού Εβραϊσμού και μετέπειτα πρόεδρος του ΚΙΣΕ, δημοσιεύει αυτή την εργασία στους δύσκολους καιρούς της δικτατορίας για να επαναπροσδιορίσει την ελληνοεβραϊκή ταυτότητα και να καταρρίψει τις περί αντιπαλότητας πεποιθήσεις.

Πρόλογος

Το τρέχον έτος [Σ.τ.Ε. 1971] ο Ελληνικός λαός εν τω συνόλω του εορτάζει με την οφειλομένη μεγαλοπρέπεια την 150ή επέτειον της Εθνικής του Ανεξαρτησίας.

Οι Έλληνες δικαιούνται να υπερηφανεύονται διά την Επανάστασιν του 1821, όχι μόνον διότι έδωσαν εις ολόκληρον τον κόσμον και εις όλας τας γενεάς παραδείγματα ηρωϊσμών και αυτοθυσίας χάριν των ιδανικών της ελευθερίας, «διδάξαντες τους λαούς πώς οι δούλοι γίνονται ελεύθεροι», αλλά και διότι απετέλεσαν μίαν «απελευθερωτικήν εμπροσθοφυλακήν» διά πολλά έθνη τα οποία εν συνεχεία

▼
*Έλληνες και ημείς,
πολίται της ελευθέρας
Ελληνικής Πολιτείας,
οι Εβραίοι της Ελλάδος,
αναγνωρισθέντες
Ισότιμοι πολίται του
Ελληνικού Κράτους
την 1ην Ιανουαρίου
1822 με το πρώτον
Ψήφισμα της Α΄
Εθνικής Συνελεύσεως
της Επιδαύρου υπό
την Προεδρίαν
του Αλεξάνδρου
Μαυροκορδάτου,
συνεορτάζομεν με
το πανελλήνιον
την 150ετηρίδα της
Ελληνικής Ανεξαρτησίας.*

απετίναξαν την δουλειαν και επέτυχον το θείον δώρον της ελευθερίας.

Ισραηλίται ημείς, πολίται της ελευθέρας αυτής Χώρας, αισθανόμεθα την ικανοποίησιν διότι συνεβάλαμεν δ' όλων των δυνάμεων και των μέσων μας, ως είχομεν καθήκον, εις τους από της Επανάστασεως του 1821 και εντεύθεν απελευθερωτικούς αγώνας του Έθνους.

Εκτός όμως τούτου, ο Εβραϊκός λαός εν τω συνόλω του δικαιούται να υπερηφανεύεται διά την συμβολήν του εις τον Ελληνικόν Απελευθερωτικόν Αγώνα του 1821. Πλείστα παραδείγματα αναφέρει η Ελληνική ιστο-

ρία της συνδρομής αυτής εις χρήμα, εις ηθικήν ενίσχυσιν, ακόμα και εις ενίσχυσιν των φαλάγγων των φιλελλήνων. Εν απλούν βλέμμα εις τα ονόματα της Ευρωπαϊκής λεγεώνας, η οποία ήλθεν εις την Ελλάδα και επολέμησε διά την ελευθερίαν της, αποδεικνύει ότι η βοήθεια των Εβραίων της Ευρώπης και Αμερικής δεν περιωρίσθη μόνον εις το υλικόν και ηθικόν τομέα αλλά υπήρξε και ουσιαστική διά της συμμετοχής πολλών Εβραίων εις την λεγεώνα των φιλελλήνων.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

A. Φιλία Εβραίων και Ελλήνων ανά τους αιώνες

Η φιλία μεταξύ Ελλήνων και Εβραίων χρονολογείται από πολύ παλαιάς εποχής. Ανέκαθεν οι δύο λαοί αλληλοεβοηθούντο εις κρίσιμους στιγμάς της ιστορίας των. Από παναρχαίους χρόνους τα δύο έθνη ετάχθησαν από την μοίραν να δοκιμάσουν πικρίας αφαντάστους, αλλά και να διαδραματίσουν εις την ιστορίαν ρόλον αληθινά μεγαλειώδη. Οι Εβραίοι επί χιλιετηρίδας εζούσαν εις την Διασποράν και οι Έλληνες επί πέντε περίπου αιώνας δοκιμάζουν τας συνεπείας της πιο σκληράς δουλείας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄

B. Συμβολή του Εβραϊσμού εις τον αγώνα του 1821

Προ και κατά την διάρκειαν του υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνος των Ελλήνων πολλά ήσαν αι περιπτώσεις κατά τας οποίας ο Παγκόσμιος Εβραϊσμός συνέβαλλε και υπεστήριξε τον δίκαιον Ελληνικόν Αγώνα. Παραθέτομεν κατωτέρω μερικάς εκ τούτων, τας οποίας κατωρθώσαμεν να συλλέξωμεν:

❶ Ο Μύλλερ αναφέρει ότι πολλοί Εβραίοι της Οδησού, παντοιοτρόπως εβοήθησαν τους πρώτους Φιλικούς και την Φιλικήν Εταιρείαν.⁽¹⁾

❷ Ο δημοσιογράφος και λογοτέχνης Γεώργιος Δ. Κορομηλάς αναφέρει τα εξής εις την Μεγάλην Ελληνικήν Εγκυκλοπαίδειαν «Πυρσού – Δρανδάκη» και εις την λέξιν Εύβοια (Τόμος 1ος, σελίς 701): «Κατά διασωθείσας προφορικός πληροφορίας και αυτά ακόμα αι Ισραηλιτικά οικογένεια Κρίσπη και Κοέν είχαν προσχωρήσει εις την φιλικήν κίνησιν με την επιφύλαξιν της διατηρήσεως της θρησκευτικής

Έλληνες και ημείς, πολίται της ελευθέρας Ελληνικής Πολιτείας, οι Εβραίοι της Ελλάδος, **αναγνωρισθέντες Ισότιμοι πολίται του Ελληνικού Κράτους την 1ην Ιανουαρίου 1822 με το πρώτον Ψήφισμα της Α΄ Εθνικής Συνελεύσεως της Επιδαύρου υπό την Προεδρίαν του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου**, συνεορτάζομεν με το πανελλήνιον την 150ετηρίδα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας.

M.K.K.

Ισραηλίται έχουν εγκατασταθή εις την Ελλάδα από αρχαιοτάτων χρόνων. Και εγνώρισαν και απήλαυσαν την παροιμιώδη ελληνικήν φιλοξενίαν και την πατροπαράδοτον Ελληνικήν ευγένειαν. Η συμβίωσης αυτή επί πολλούς αιώνας τους συνέδεσεν ολοψύχως με την ελληνικήν ψυχήν και τους προσήρμοσε με τα ιερά Ελληνικά ιδανικά. Ηγαλλίασαν και ηυφράνθησαν εις την χαράν της Ελληνικής των Πατρίδος, και επένθησαν και εδάκρυσαν διά τας μοιραίας ατυχίας της.

των ελευθερίας. Εις τούτο μάλιστα δέον ν' αποδοθή και η υπό των Ισραηλιτών της Χαλκίδος συμβολή εις τον Αγώνα κατά πολλές περιστάσεις».

❸ Ομοίως, κατά διασωθείσας προφορικός πληροφορίας, αι οικογένεια Αδάμ και Δαβίδ της Μακεδονίας, αι οποία έδωσαν πολλούς αγωνιστάς και οπλαρχηγούς κατά την διάρκειαν του Αγώνος του '21, είχαν Εβραϊκήν την καταγωγήν.⁽²⁾

❹ Κατά πληροφορίαν προερχομένην εκ του Αρχείου του εν Ιερουσαλήμ Ελληνο-Ορθοδόξου Πατριαρχείου, η Ελληνική Επανάστασις δεν άφησε αδιάφορους και τους Εβραίους τραπεζίτας Ρότσιλντ. Είναι γνωστόν ότι ο γαλλικός κλάδος αυτής της δυναμικής εβραϊκής οικογένειας, παρά τας αντιδράσεις άλλων παραγόντων, έλαβε στάσιν ανεπιφυλάκτως φιλελληνικήν. Ούτε αι πολιτικά ούτε αι οικονομικά σκοπιμότητα την ημποδίσαν να βοηθήση με το κύρος και το χρήμα τον Ελληνικόν Αγώνα.

Από την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης. Ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ και ο αρχιστράτηγος Κωνσταντίνος εισέρχονται στη Θεσσαλονίκη (29.10.1912).

Τα χρήματα τα οποία εδόθησαν από τους Ρότσιλντ προς ενίσχυσιν της Ελληνικής Επανάστασης δεν είναι δυνατόν να υπολογισθούν. Πάντως είναι γνωστόν ότι εις μίαν μόνο δόσιν ο μεγάλος Γαλλικός τραπεζιτικός οίκος προσέφερεν έξη χιλιάδες γαλλικά φράγκα. Ομοίως, κατά τας αυτάς πληροφορίας, και οι άλλοι κλάδοι των τεραστίων οικονομικών επιχειρήσεων των Εβραίων Ρότσιλντ δεν έμειναν αδιάφοροι. Οι οίκοι π.χ. του Λονδίνου, της Βιέννης και της Νεαπόλεως δεν ηρνήθησαν ποτέ εις τα κατά τόπους φιλελληνικά Κομιτάτα την υλικήν αλλά και ηθική συνδρομήν και συμπαράστασιν των.⁽³⁾

5 Είναι ιστορικώς αποδεδειγμένον ότι αδελφική φιλία συνέδεε τον Αλέξανδρον Υψηλάντην και τον Αρχιραββίνον Ιασίου, την ηθικήν αλλά και υλικήν βοήθειαν του οποίου επανειλημμένως εξήτησεν ο Υψηλάντης διά να εκπληρώση την εθνικήν του αποστολήν.

6 Ο Εβραίος διπλωμάτης Μωϋσής Γκάσπερ, διπλωματικός πράκτωρ της Ολλανδίας εις το Βουκουρέστι, συνδεόμενος διά στενής φιλίας με τον Αλέξανδρον Υψηλάντην, εβοήθησεν αυτόν να διέλθη τα ρουμανοαυστριακά σύνορα. Όταν δε, μετά τον δίκαιον θρίαμβον της Ελληνικής Επανάστασης και την διεθνή αναγνώρισιν της Ελληνικής ανεξαρτησίας, του προσεφέρθη ως ενθύμιον διά την πράξιν του αυτήν ένα πολύτιμον δώρον ο Γκάσπερ ηρνήθη να το δεχθή δώσας την βιβλικής εμπεύσεως απάντησιν ότι δεν ήθελε να ανταλλάξη με το γήινον εκείνο δώρον την ανταμοιβήν που ανέμενε να λάβη από τον Θεόν. Τόσον ιερός φαίνεται εις τους

πεφωτισμούς Εβραίους της εποχής εκείνης ο ελληνικός απελευθερωτικός αγών⁽⁴⁾.

7 Περί τα αρχάς του 1821 ο Εθνικός μας ποιητής Ανδρέας Κάλβος, ευρισκόμενος εις Φλωρεντίαν, ως οικοδιδάσκαλος της Εβραϊκής οικογενείας Finzi, με την οποίαν διατηρούσε ανέκαθεν καλές σχέσεις, συνειργάζετο με φιλελευθέρους κύκλους ως ένθερμος υποστηρικτής της ελευθερίας. Ο Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Γεώργιος Ζώρας, γράφει

σχετικώς:⁽⁵⁾ «Κατά την δευτέραν παραμονήν του (του Ανδρέα Κάλβου) εις Φλωρεντίαν, η συναναστροφή του ποιητού μας περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικώς με πατριώτας -κατά μέγα μέρος Εβραίους- οι οποίοι εργάζονται υπέρ της υποδούλου πατρίδος, πολεμούν κρυφίως τους κατακτητάς και συμμετέχουν της μυστικής εταιρείας των Καρμπονάρων, με κύριον σκοπόν τον αγώνα υπέρ της ελευθερίας και την εκδίωξιν του εχθρού».

Αποτέλεσμα των ενεργειών των εβραϊκών τούτων κύκλων ήτο η απέλασις εκ Τσοκάνης πολλών Εβραίων, μεταξύ των οποίων και του Ραββίνου Srie Lipman.⁽⁶⁾

8 Όπως αναφέρει ο Σπυρίδων Τρικούπης εις την «Ιστορίαν της Ελληνικής Επανάστασεως», ήτις εκκυκλοφόρησε το πρώτον εις το Λονδίνον το 1857, ο Ελβίγγος, Ραββίνος εν Βεστφαλία διαπνεόμενος από θερμά φιλελληνικά αισθήματα, εκάλεσε το 1825 το ποίμνιόν του εις συνεισφοράν υπέρ των Ελλήνων των μαχομένων υπέρ της ίδιας της ανεξαρτησίας, εναντίον των Τούρκων κατακτητών.

Επίσης, διά το ίδιον συμβάν, ο Νικόλαος Δραγούμης εις τας «ιστορικάς Αναμνήσεις» του, αναφέρει ότι ο Αρχιραββίνος Βεστφαλίας Έλβιγκ υπήρξεν ο πρώτος και μόνος θρησκευτικός ηγέτης εξ όλων των φίλων της Ελλάδος, όστις απέστειλε εγκύκλιον εις όλας τας Ισραηλιτικάς κοινότητας της Ευρώπης, όπως ενισχυθή δι' όλων των μέσων η Ελληνική υπέρ της Ελευθερίας εξέγερσις, «διότι -ως γράφει- ο εβραϊσμός εις το παρελθόν πρωτηγωνίστησε υπέρ των ιδεωδών της ανθρωπότητας και θα αγωνιστή εις το μέλλον υπέρ των αγαθών του πολιτισμού». Και

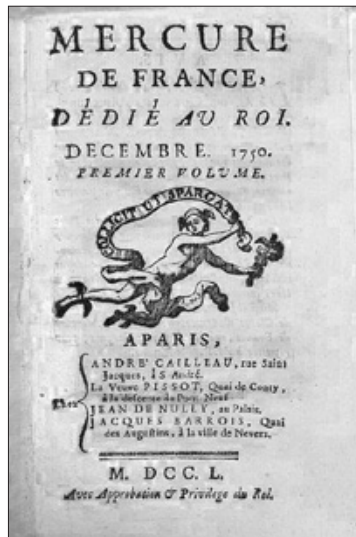
ακόμη θύμιζε του Προφήτου Μαλαχία τα λόγια: «Ουχί εἰς ἐκτισεν ημᾶς; Ουχί πατήρ εἰς πάντων ημών; Τί ὅτι εγκαταλείπετε ἕκαστος τον ἀδελφόν αὐτοῦ, του βεβηλώσαι την διαθήκην των πατέρων ημών;» και προσέθεσε: Ποῖος Ἰσραηλίτης δύναται ν' ἀναγνώση τα παθήματα των Ἑλλήνων και να μη χύση πικρά δάκρυα; Προσφέρετε λοιπόν ὅλοι τον ὀβολόν σας διά τους αγωνιζομένους Ἕλληνας».

9 Ἐπίσης, ὡς εγράφη ἀπό τον Γάλλον ιστορικόν και κριτικόν Κάρολον Αύγουστον Σαίντ Μπέβ εἰς το «Mercure de France», τον Φεβρουάριον του 1838, Εβραῖοι ἀρχιτέκτο-

νες και μηχανικοὶ οἱ ὁποῖοι μετακληθέντες ἐξ Ἰταλίας κατεσκευάζον τα δημόσια κτίρια της Βιέννης, ηρνήθησαν να συνεχίσουν την ἐργασίαν των διότι ὁ Καγγελάριος της Αυστρίας Πρίγκηψ Μέττερνιχ ἦτο ἐχθρὸς της Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως. Και τούτο καθ' ἦν ἐποχὴν εἰς την Βιέννην υπήρχον ἑκατοντάδες χιλιάδων Εβραίων, οἱ ὁποῖοι θα ἠμπορούσαν να υποστούν τας σκληρὰς συνεπειὰς ἐκ του υπέρ της Ἑλλάδος ἐνθουσιασμοῦ των Εβραίων καλλιτεχνῶν.

10 Ἐπίσης, μεγάλη ἦτο ἡ συμβολὴ της ἐφημερίδος «France Libre» εἰς τον υπέρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνα των Ἑλλήνων. Διευθυνομένη ἡ Ἐφημερίς αὐτή ἀπό τον δυναμικόν Εβραῖον δημοσιογράφον Georges Lafitte, προσέφερεν ἀνεκτιμήτους υπηρεσίας εἰς τον ὡραῖον ἐκεῖνον ἀγῶνα. Με τα φλογερά και ἐνθουσιώδη διά τον υπέρ της ἀνεξαρτησίας ἀγῶνα της Ἑλλάδος ἀρθρα του, ὁ Georges Lafitte ζητεῖ ὅπως ἡ Γαλλία βοηθήσῃ ἀμέσως τους Ἕλληνας, οἱ ὁποῖοι ἀγωνίζονται διά την ἐλευθερίαν των. Με τα ἀρθρα του αὐτὰ ηλεκτρίζει τας μάζας του Παρισινοῦ λαοῦ, τας συνεγείρει εἰς τον Κεραμικόν και ἀναγκάζει τον Λουδοβίκον να ἐξέλθῃ ἕνα πρῶν με τα νυκτικά του εἰς τον ἐξώστην των Ἀνακτόρων διά να καθησυχάσῃ τα πλήθη και να υποσχεθῇ βοήθειαν εἰς τους μαχομένους Ἕλληνας.⁽⁷⁾

11 Ὁ ἀντισημίτης Γάλλος συγγραφεὺς Ed. Drumont γράφει εἰς το ἔργον του «France Juive» ὅτι ἡ Ὑψηλὴ Πύλη ἐπέδωσεν εἰς τον Λέοντα Γαμβέτταν ἔντονον διαμαρτυρίαν διά την ἰδρυσιν και ἐνίσχυσιν της «Alliance Israelite Universelle», ἡ ὁποία κατὰ την

Ἐξώφυλλο της ιστορικής γαλλικῆς ἐφημερίδας *Mercure de France*.

διακοίνωσιν «ἔργον Εβραίων διανοουμένων» ἠπλώσε τους πλοκάμους εἰς την Ανατολήν και υποβοηθεῖ και ἐνισχύει τους Γραικοὺς εἰς ὅλας τας εθνικὰς ἐξαλλότητας».

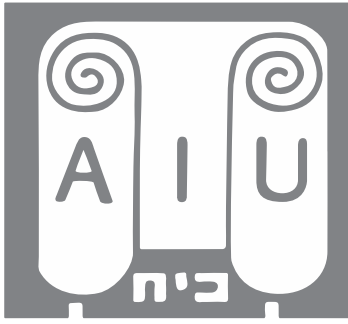
12 Ὁ γνωστός λόγιος και δημοσιογράφος Βάσος Καλογιάννης γράφει εἰς το βιβλίον του:⁽⁸⁾ «Ἐτσι, ἀπὸ τα ἀρχαία χρόνια, βλέπομε ὅτι ἡ Θεσσαλικὴ γῆ ἐφιλοξένησε ἀπλόχερα τους Εβραίους της γῆς, μέχρι το πέρασμά της ἀπὸ τους Βυζαντινοὺς αετοὺς στο μισοφέγγαρο της Τουρκοκρατίας, κατὰ την ὁποῖαν τα δεινοπαθήματα υπήρξαν κοινὰ

με τους Ἕλληνες ραγιαδες».

13 Και διά να ολοκληρώσω την μικρὰ αὐτὴν συμβολὴν του Εβραϊσμοῦ εἰς τον υπέρ ἀπελευθερώσεως ἀγῶνα των Ἑλλήνων, παραθέτω τα κατωτέρω γραφόμενα ὑπὸ του μεγάλου Ἑλληνοῦ ιστορικοῦ Κωνσταντίνου Παπαρηγοπούλου: «Μέγα λοιπὸν εἶναι το ὑπὸ της Θεῆς Προνοίας θαυματουργηθέν μάλλον ἢ διαπραχθέν γεγονός ἡ του Ἑλληνισμοῦ κατὰ την Ανατολὴν διάδοσις διά του Εβραϊσμοῦ, μέγα διά την ὅλην της ἀνθρωπότητος ιστορίαν, μέγα διά την ὅλην της ἑλληνικῆς ἐθνικότητος τύχην».

Υποσημειώσεις:

- (1) Γιάννη Κορδάτου, «*Ἱστορία της Ἑλλάδος*» Ἀθήνα.
- (2) Πληροφορία παρεχομένη ὑπὸ του ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν διατελέσαντος δημοδιδασκάλου ἐν Μακεδονίᾳ κ. Χρυσοστόμου Κριμπά. Βλέπε και «Εβραῖοι Φιλέλληνες», ἐφημερίς «*Ἰσραηλιτικὴ Ἐπιθεώρησις*», 26 Μαρτίου 1971, σελίς 2.
- (3) Πληροφορία παρεχομένη ὑπὸ του ἐπὶ ἔτη διατελέσαντος δημοδιδασκάλου της ἐν Παλαιᾷ Πόλει της Ἱερουσαλήμ Ἑλληνικῆς παροικίας, Δημοτικοῦ Σχολείου, ὑπὸ Ἰορδανικὴν και Ἰσραηλινὴν Διοίκησιν. Βλέπε και «Εβραῖοι Φιλέλληνες», ἐφημερίς «*Ἰσραηλιτικὴ Ἐπιθεώρησις*», 26 Μαρτίου 1971, σελίς 2.
- (4) Ἀσέρ Μωϋσῆ: *Ἡ φιλία Ἑλλήνων και Ἰσραηλιτῶν δια μέσου των αἰώνων*, Ἀθήναι 1953.
- (5) Γ. Θ. Ζώρα. Ὁ Κάλβος, Καρμπονάρος κατὰ τας παραμονὰς της Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, «*Νέα Ἐστία*», Χριστούγεννα 1970, σελ. 137 ἐπ.
- (6) Γ. Θ. Ζώρα. *Νέα Καλβικά*. Βιβλιοθήκη Βυζαντινῆς και Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, ἀρ. 48, Ἀθήναι 1970, σελ. 7.
- (7) Γ. Μ. Θεοδωρίδου, Συνταγματάρχου ε.α. «Ἑλλάς και Ἰσραήλ - Δύο λαοὶ φίλοι», περιοδικὸν *Ἥλιος* 12.9.53.
- (8) Βάσου Καλογιάννη: «*Λάρισα Μάντρε ντ' Ἰσραήλ*», Λάρισα, Ἰούνιος 1959, σελίς 67.

Το λογότυπο της
Alliance Israélite Universelle

Το έργο των σχολών της Alliance Israélite Universelle στη Θεσσαλία

Της ΝΤΙΝΑΣ ΜΟΥΣΤΑΝΗ

Η Alliance Israélite Universelle (A.I.U.) ιδρύθηκε στο Παρίσι στις αρχές του 1860 με πρωταρχικό σκοπό να «αποκαταστήσει το κακό που υφίστανται οι Εβραίοι από τις αλλεπάλληλες κατηγορίες και διώξεις».¹ Το πρόγραμμα της A.I.U. ήταν διαρθρωμένο γύρω από τρεις άξονες: τον αγώνα για τη χειραφέτηση και την ηθική πρόοδο των Εβραίων, την προσφορά υποστήριξης στους Εβραίους που υπέφεραν και την ενθάρρυνση κάθε δημοσίευσης που θα οδηγούσε σ' αυτό το αποτέλεσμα.² Για να χειραφετηθούν όμως οι Εβραίοι και να προστατευθούν έπρεπε να υπολογιστεί, ποιοι, πόσοι και πού βρίσκονταν. Κλειδί της οργάνωσης και κύρια πηγή εσόδων ήταν οι συνδρομές των μελών, όχι μόνο στην Ευρώπη αλλά και στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στον ευρύτερο χώρο του Λεβάντε, της Μέσης Ανατολής, της βόρειας Αφρικής. Οι συνδρομές, εκτός από χρήματα, παρείχαν και ονόματα, και έφερναν έτσι στο προσκήνιο ένα σύνολο από πόλεις των οποίων οι εβραϊκές κοινότητες ήταν άγνωστες μέχρι τότε στην κεντρική επιτροπή της Alliance στο Παρίσι. Οι υπεύθυνοι της οργάνωσης κατέγραφαν τους συνδρομητές σε πίνακες και έβαζαν σε αριθμητική σειρά τις περιοχές και τις πόλεις με τις μεγαλύτερες εβραϊκές κοινότητες.

Σε τέτοιες περιοχές ιδρύθηκαν και τα πρώτα σχολεία της Alliance, όπως το Μαρόκο, που συ-

γκέντρωνε πολυπληθείς σεφαραδίτικες κοινότητες ήδη από τον 15^ο αιώνα.³ Σύντομα σχολές της A.I.U. ιδρύονται στη Δαμασκό και τη Βαγδάτη (1864) και στην πρώτη δεκαετία από την ίδρυσή της, σχολεία θα λειτουργήσουν στον Βόλο (1865), στην Αδριανούπολη (1867) και στη Λάρισα (1868).

Οι περισσότερες μελέτες που αξιοποίησαν το πλούσιο αρχείο των σχολείων της A.I.U. επικεντρώνονται στην οργάνωση του σχολικού δικτύου στις μεγάλες εβραϊκές κοινότητες της βόρειας Αφρικής και της Μέσης Ανατολής,⁴ το Μαρόκο, την Τυνησία, τη Λιβύη, το Ιράν, τη Βαγδάτη και σε

3 Η πρώτη σχολή της Alliance λειτούργησε στο Τετουάν το 1862 και λίγα χρόνια αργότερα ακολούθησε η Ταγγέρη που εκδήλωσε ενδιαφέρον το 1864. Michael M. Laskier, «Aspects of the activities of the Alliance Israélite Universelle in the Jewish communities of the Middle East and North Africa: 1860-1918», *Modern Judaism*, Vol. 3, No.2, 1983, σ. 148.

4 Βλ. ενδεικτικά André Kaspi (dir.) *Histoire de l'Alliance Israélite Universelle de 1860 à nos jours*, Paris, Armand Colin, 2010, Jérôme Bocquet (dir.) *L'enseignement français en Méditerranée. Les missionnaires et l'Alliance Israélite Universelle*, Presses Universitaires de Rennes, 2010, Georges Ollivier, *L'Alliance Israélite Universelle 1860-1960*, Paris, 1959, Michael M. Laskier, *The Alliance Israélite Universelle and the Jewish Communities of Morocco, 1862-1962*, New York, State University of New York Press, 1983, Joy Land, *Corresponding Lives: Women educators of the Alliance Israélite Universelle school for girls in the city of Tunis, 1882-1914*, Los Angeles, University of California, 2006 (PhD dissertation), Rachel Simon, «The Impact of the Alliance Israélite Universelle on Jewish Education in the Mediterranean: Libya as a Case Study», in Dina Moustani (ed.) *Jewish Education in Southeastern Europe (Mid 19th-Mid 20th Century)*, Volos, University of Thessaly Press, 2021, p. 95-111, Avraham Cohen, «Iranian Jewry and the educational endeavors of the Alliance Israélite Universelle», *Jewish Social Studies*, 48, 1, 1986, σ. 15-44. Derek Angus Frenette, *L'Alliance Israélite Universelle and the Politics of Modern Jewish Education in Baghdad: 1864-1914*, Simon Fraser University, 2005, (MA).

1 Ο βασικός λόγος που αναφέρει ο N. Leven, δικηγόρος και ιδρυτικό μέλος της Alliance, ήδη στις πρώτες γραμμές της εισαγωγής του δότιμου έργου του N. Leven, *Cinquante Ans d'Histoire. L'Alliance Israélite Universelle (1860-1919)*, t. 1 Paris, 1911, σ. 1.

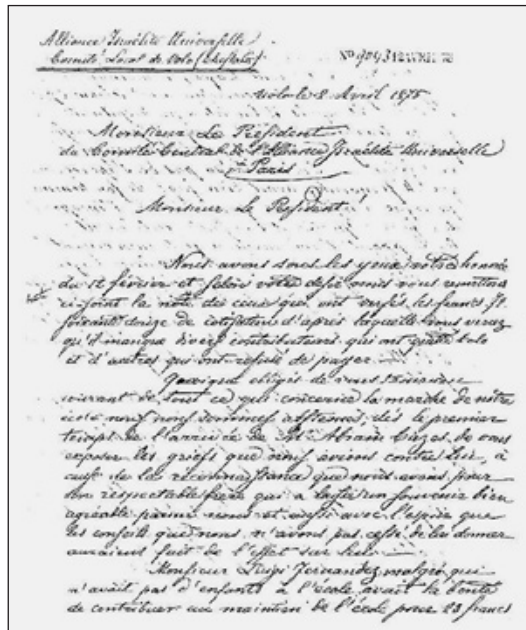
2 N. Leven, *Cinquante Ans d'Histoire...*, σ. 69.

σημαντικές πόλεις-λιμάνια,⁵ όπως η Κωνσταντινούπολη, η Θεσσαλονίκη, η Σμύρνη, χωρίς να απουσιάζουν κι εκείνες που αφορούσαν μικρότερες δημογραφικά κοινότητες, όπως το Διδυμότειχο, η Αδριανούπολη, τα Ιωάννινα, οι κοινότητες στην ανατολική Μακεδονία και Θράκη.⁶ Στο άρθρο μας θα αναδείξουμε τις προσπάθειες των Θεσσαλών Εβραίων, του Βόλου και της Λάρισας, να ιδρύσουν και να διατηρήσουν σχολεία της Α.Ι.Υ., στην πρώτη μόλις φάση της οργανωτικής εξάπλωσης της Alliance, στην «άκρη» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η ίδρυση σχολείων της Alliance Israélite Universelle στο Βόλο και τη Λάρισα

Η περίπτωση του Βόλου παρουσιάζει ενδιαφέρον και μόνο από τη χρονολογία ίδρυσης της σχολής. Ο Βόλος απέκτησε σχολή το 1865, με ενέργειες επιφανών εμπόρων, μεταξύ των οποίων ο Elia R. Fraggi,⁷ που διετέλεσε και

Από επιστολή της Alliance Βόλου, με ημερομηνία 12.4.1875, προς τα κεντρικά στο Παρίσι.

μεταφραστής στο βρετανικό υποπροξενείο της πόλης, ο Isaac M. Gattegno, ο Guillaume Forti, ο Abram Balzer, ο David I. Abravanel, κ.ά. Τα παραπάνω μέλη είχαν εγγυηθεί ένα χρόνο πριν, στέλνοντας διευκρινήσεις και συνδρομές στην Α.Ι.Υ., τη συντήρηση της σχολής, υπολογίζοντας τα ετήσια έξοδά της και προβλέποντας 25-30 μαθητές.⁸

Η εύρεση κατάλληλου καθηγητή θα επιταχύνει τις διαδικασίες για το άνοιγμα της σχολής. Ο καθηγητής Seligmann Weiskorph

φτάνει στον Βόλο στις 9 Νοεμβρίου 1865 και ύστερα από μεγάλη υποδοχή, ανοίγει την πρώτη σχολή της Alliance στο ευρωπαϊκό τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συγκεντρώνοντας 21 μαθητές.⁹ Ορίζεται τοπική επιτροπή, με πρόεδρο τον Elia R. Fraggi, ο οποίος μεταβαίνει στη Λάρισα για να βρει νέους οπαδούς και συνδρομητές για το έργο της Α.Ι.Υ.¹⁰

Ο Weiskorph αφήνει από την αρχή πολύ καλές εντυπώσεις στην κοινότητα του Βόλου, ενώ η πρόοδος των παιδιών περιγράφεται ως θαυματική. Γρήγορα ωστόσο, η τοπική επιτροπή θα συγκρουστεί με τον πρόεδρό της Elia R. Fraggi, όταν πληροφορήθηκε ότι ο Fraggi ζήτησε από την Α.Ι.Υ. τη συγχώνευση και μεταφορά της σχολής στη Λάρισα, λόγω αδυναμίας υποστήριξης της από την τοπική επιτροπή,

5 Esther Benbassa, «L'éducation féminine en Orient: l'école de filles de l'Alliance Israélite Universelle à Galata, Istanbul, (1879-1912)», *Histoire, économie et société*, 1991, Vol. 10, No. 4, σ. 529-559, Ρένα Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919. Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2001, Gila Hadar, «The Pluralistic education of the Alliance Israélite Universelle: Language, Gender and Politics in Salonika, 1873-1941», in Dina Moustani (ed.) *Jewish Education in Southeastern Europe (Mid 19th-Mid 20th Century)*, Volos, University of Thessaly Press, 2021, p. 33-61.

6 Aron Rodrigue, «Jewish society and schooling in a Thracian town: The Alliance Israélite Universelle in Demotica, 1897-1924», *Jewish Social Studies*, Vol. 45, No 3-4, 1983, σ. 263-286, Erol Haker, *Edirne, its Jewish Community, and Alliance Schools 1867-1937*, Istanbul, The Isis Press, 2006, Annette B. Fromm, *We Are Few. Folklore and Ethnic Identity of the Jewish Community of Ioannina, Greece*, Lanham, 2008, p. 8-14, Βασίλης Ριτζαλέος, *Οι εβραϊκές κοινότητες στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Διδ. Διατρ., Θεσσαλονίκη, Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2006, σ. 86-102.

7 Για τον ρόλο του Elia R. Fraggi στην ίδρυση των σχολείων

Α.Ι.Υ. στον Βόλο και τη Λάρισα, βλ. Dina Moustani, «Progress versus Tradition: The Alliance Israélite Universelle in Thessaly, 1865-1881», in Dina Moustani (ed.) *Jewish Education in Southeastern Europe (Mid 19th-Mid 20th Century)*, Volos, University of Thessaly Press, 2021, p. 113-119. Ντίνα Μουστάνη, *Οι Δημογραφικές Εξελίξεις σ' ένα Βιομηχανικό Κέντρο: Βόλος, 1881-1922*, Διδ. Διατρ., Βόλος, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2014, σ. 120-122.

8 Archives de l'Alliance Israélite Universelle (AAIU), Grèce, VII, Bob. 9, Elia R. Fraggi, 13 juin 1864, AAIU, Grèce, VII, Bob. 9, Elia R. Fraggi, 17 octobre 1864.

9 AAIU, Grèce, VII, Bob. 9, Elia R. Fraggi, 15 décembre 1865.

10 AAIU, Grèce, VII, Bob. 9, Elia R. Fraggi, 27 décembre 1865.

γεγονός που η τελευταία διέψευσε αμέσως.¹¹ Έτσι το 1867 δεν θα βρει πρόεδρο τον Elia R. Fraggi, ούτε τον Weiskorph καθηγητή, ο οποίος μετατέθηκε στη σχολή της Βαγδάτης.¹² Δεύτερος κατά σειρά καθηγητής και διευθυντής της σχολής θα διατελέσει ο

Samuel Hirsch, πρώην καθηγητής στην Constantine της Αλγερίας, που έρχεται στον Βόλο στις 21 Μαρτίου 1867.¹³

Η πρώτη εκτίμηση του Hirsch για τη σχολή ήταν ικανοποιητική. «Οι μαθητές καταλαβαίνουν αρκετά καλά τα γαλλικά και πολλοί τα μιλούν με ευχέρεια».¹⁴ Πράγματι, τα γαλλικά αποτελούσαν τη βάση του σχολικού προγράμματος, μαζί με τη γραμματική, την αριθμητική και τη γεωγραφία και ήταν η γλώσσα που χρησιμοποιούσαν οι καθηγητές στη διδασκαλία τους. Πολύ σύντομα ο αριθμός των μαθητών αυξήθηκε σε 27 παιδιά, μεταξύ των οποίων και ένας χριστιανός.¹⁵ Η εκπαιδευτική πολιτική του Hirsch υπήρξε αρκετά νεωτερική και «εξωστρεφής»: οι πόρτες της σχολής άνοιγαν την ημέρα της προφορικής εξέτασης των μαθητών για τους τοπικούς άρχοντες της πόλης, όπως τους μουσουλμάνους διοικητές, τους υποπροξένους των ξένων δυνάμεων, καθηγητές και γονείς των μαθητών. Ιδανική μέθοδος για την προσέλκυση νέων μαθητών, μπορεί να θεωρηθεί και το ότι στις εξετάσεις αυτές δίνονταν βραβεία στους αριστούχους μαθητές. Η παραμονή του Hirsch στον Βόλο, όπως και του προκατόχου του, ήταν διεισδυτική. Η Α.Ι.Υ. θα του αναθέσει τη διεύθυνση της σχολής στην Ταγγέρη και παρά τις αλλεπάλληλες εκκλήσεις της εβραϊκής κοινότητας του Βόλου, ο Hirsch θα αναχωρήσει για το Μαρόκο και στη θέση του θα έρθει, τον Απρίλιο του

Ρόδος 1919. Μαθήτριες της Alliance στο μάθημα της οικοκυρικής.

1869, ο Isaac Blum.¹⁶

Από την αρχή της ίδρυσής της, η σχολή έμεινε ανοιχτή στα παιδιά χριστιανών και μουσουλμάνων της πόλης, ενημερώνοντας τον Αρχιεπίσκοπο του Βόλου και τον Μουφτή ότι για κάθε δέκα μαθητές η σχολή θα δέχεται και δύο φτωχούς μαθητές δωρεάν.¹⁷ Στις

εξετάσεις που πραγματοποίησε ο Blum τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, συμμετείχαν πολλοί χριστιανοί μαθητές, ο αριθμός των οποίων, όπως ισχυρίστηκε, είχε αυξηθεί.¹⁸

Η ευημερία της σχολής θα σταθεί παράδειγμα για την εβραϊκή κοινότητα της Λάρισας, που θα ιδρύσει σχολή Alliance το 1868, ύστερα από ενέργειες του Elia R. Fraggi, που όπως είδαμε είχε έρθει σε ρήξη με τα μέλη της κοινότητας του Βόλου.¹⁹ Οι εκτιμήσεις του για τη συντήρηση της σχολής του Βόλου, θα μπορούσαν να θεωρηθούν εν μέρει δικαιολογημένες, καθώς η κοινότητα της Λάρισας ήταν πληθύτερη από εκείνη του Βόλου. Ωστόσο, σύμφωνα με τον πρώτο της καθηγητή Abraham Bloch, το 1868 η Λάρισα είχε 600 οικογένειες Εβραίων εκ των οποίων οι 500 «στερούνταν των βασικών».²⁰ Δύο χρόνια αργότερα, θα είναι πιο συγκεκριμένος, σημειώνοντας πως η πόλη είχε περίπου 19.500 κατοίκους, ανάμεσά τους 11.000 Τούρκοι, 6.000 Έλληνες, 2.500 Εβραίοι (600 οικογένειες). Κατηγοριοποιεί επαγγελματικά τους Εβραίους ως εξής: «20 αργυραμοιβοί, 40 έμποροι, 40 εργάτες, 50 πλανόδιοι πωλητές, 20 μεσίτες, 15 ράπτες, 10 κρεοπώλες, 20 γυρολόγοι, ενώ οι υπόλοιποι είναι φτωχοί».²¹

11 AAIU, Grèce, VII, Bob. 9, David Abravanel, 30 août 1866.

12 *Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle (BAIU)*, 1er semestre 1867, p. 2, 6. Ωστόσο, λόγιοι υγείας θα επιβάλλουν τον Weiskorph να αποφύγει τη Βαγδάτη και να τεθεί επικεφαλής της σχολής στη Δαμασκό.

13 AAIU, Grèce, VII, Bob. 9, David Abravanel, 25 mars 1867.

14 *BAIU*, 1er semestre 1867, p. 13.

15 AAIU, Grèce, VII, Bob. 9, Guillaume Forti, 2 mai 1867.

16 AAIU, Grèce, VII, Bob. 9, I. M. Gattegno, 12 juillet 1869. Καί BAIU, 1er semestre 1869, p. 9.

17 AAIU, Grèce, VII, Bob. 9, Guillaume Forti, 10 aout 1867.

18 AAIU, Grèce, XXI, Bob. 47, I. Blum, 8 septembre 1869.

19 AAIU, Grèce, VII, Bob. 9, I. M. Gattegno, 22 avril 1868. Η σχολή της Λάρισας, με διευθυντή τον Abraham Bloch, θα συγκεντρώσει στο άνοιγμά της 45 μαθητές, ανάμεσά τους 30 Εβραίους, 8 χριστιανούς και 7 μουσουλμάνους. *BAIU*, 2ème semestre 1868, p. 21.

20 AAIU, Grèce, VE 58-81, Bob. 22, Abraham Bloch, 17 mars 1867.

21 AAIU, Grèce, VE 58-81, Bob. 22, Abraham Bloch, 28 janvier 1870.

Η κοινότητα του Βόλου από την άλλη, με τον μικρό πληθυσμό των 150 Εβραίων, φαίνεται πως συγκέντρωνε μεγαλύτερο ποσοστό εύρωστων μελών, σύμφωνα με την αναφορά που συντάσσει ο Blum, πριν την «πρόωρη» αναχώρησή του.²² Η θητεία του υπήρξε αρκετά επεισοδιακή²³ και οδήγησε σε ολιγοήμερη διακοπή των μαθημάτων της σχολής, έως την απομάκρυνσή του και τον ερχομό του αντικαταστάτη του David Cazès.²⁴

Ο David Cazès, αποτέλεσε ίσως έκπληξη για τους Εβραίους του Βόλου. Σε αντίθεση με τους προκατόχους του, ήταν νεαρός σε ηλικία, μόλις είκοσι ετών. Ήταν ωστόσο γνήσιο «δημιούργημα» της Α.Ι.Υ., καθώς είχε αποφοιτήσει από την École Préparatoire του Παρισιού, μετέπειτα Ecole Normale Israélite Orientale (E.N.I.O.), τη σχολή που δημιούργησε η ίδια η Alliance το 1867, για να δώσει λύση στο ζήτημα των καθηγητών που θα στελέχωναν τα σχολεία της. Ο D. Cazès αναφέρει ότι η κοινότητα κατασκευάζει σχολή και Συναγωγή, γιατί το παλιό κτίριο, που στέγαζε και τις δύο, στοιχίζει πολύ ακριβά ετησίως και δεν ήταν άνετο.²⁵

Ο νεαρός καθηγητής, φανερά πιο δραστήριος και αποφασιστικός από τον προκατόχό του, θα γίνει γρήγορα συμπαθής στην εβραϊκή κοινότητα. Δεν είναι λίγα τα γράμματά του προς το Παρίσι, στα οποία ζητά τη συνδρομή της Α.Ι.Υ. για μια κοινότητα που κάνει τόσες πολλές θυσίες και τη σχολή της, που «... για όλους τους κατοίκους του Βόλου, από τον υποπρόξενο της Γαλλίας (...) μέχρι τους έλληνες και τους τούρκους του Βόλου, όλος ο πληθυσμός ενδιαφέρεται για τη σχολή και αναγνωρίζουν τη χρησιμότη-

Το παράρτημα της Σχολής θηλέων της Alliance, στην οδό Ευζώνων, στη Θεσσαλονίκη.

τά της».²⁶ Πράγματι, η σχολή στις αρχές του 1870, μετρά 10 χριστιανούς μαθητές από τους 31 συνολικά.

Η νεόδμητη σχολή, που λειτούργησε τον Ιούνιο του ίδιου έτους δίπλα από τη Συναγωγή, έφερε περισσότερους μαθητές στην τάξη.²⁷ Από την άλλη, περιόρισε στο

ελάχιστο τους πόρους της κοινότητας, σε μια περίοδο δύσκολη για τη σχολή αλλά και την Alliance, εξαιτίας του Γαλλοπρωσικού πολέμου (Ιούλιος 1870-Μάιος 1871). Οι μαθητές μειώθηκαν σημαντικά, γεγονός που επέφερε τη γκρίνια μεταξύ καθηγητή και επιτροπής, ενόψει της συμπλήρωσης δύο σχολικών ετών του Cazès, ο οποίος ζητά από την κεντρική επιτροπή να αντικατασταθεί.²⁸

Η μετάθεσή του ωστόσο θα αργήσει κι άλλο, καθώς η κεντρική επιτροπή έχει στρέψει το ενδιαφέρον της στη σχολή της Λάρισας, η οποία έκλεισε λίγο πριν το καλοκαίρι του 1871. Ο Cazès συνόδευσε τον νέο διευθυντή της σχολής, Abraham Bendelac, στη Λάρισα, για να τον βοηθήσει στην εγκατάστασή του και στην αναδιοργάνωση της σχολής. Οι δύο άνδρες με τη βοήθεια επιφανών Εβραίων της πόλης, συνέταξαν ένα έγγραφο προς υπογραφή, με το οποίο δέσμευαν όσους υπέγραφαν, να συνδράμουν τη σχολή για τρία χρόνια. Το έγγραφο αυτό κρίθηκε αναγκαίο, γιατί πολλοί Εβραίοι δεν είχαν παιδιά στη σχολή και δεν θα μπορούσαν να καλυφθούν τα έξοδα από τα δίδακτρα των μαθητών. «Γιατί αν είναι αλήθεια ότι η ισραηλιτική κοινότητα της Λάρισας είναι μεγάλη, η πλειονότητα των προσώπων που την απαρτίζουν είναι αντίθετα στην πρόοδο και κατ'επέκταση στη σχολή».²⁹

Τα πρόσωπα που ήταν «αντίθετα στην πρόοδο», τα πιο συντηρητικά δηλαδή μέλη της κοινότητας, είχαν επισημανθεί πολλές φορές στην αλληλογραφία των διευθυντών και των δύο σχολών. Στον Βόλο, τη διαφορά αυτή είχε διακρίνει ήδη ο Weiskorph, ως εμπόδιο στην καλή λειτουργία της σχολής και είχαν

22 Αναφέρει πως το 1/3 των μελών της κοινότητας είναι έμποροι, το 1/3 μαγαζάτορες και οι υπόλοιποι αχθοφόροι. AAIU, Grèce, XXE, Bob. 47, I. Blum, 18 octobre 1869.

23 Αιτία της προστριβής του με την τοπική επιτροπή, στάθηκε το γεγονός ότι ο Blum παρέδιδε μαθήματα σε κόρη χριστιανών της πόλης, εκτός σχολής, γεγονός που κατακρίθηκε ως ανταγωνιστικό προς τα συμφέροντα της σχολής. AAIU, Grèce, XXE, Bob. 47, I. Blum, 8 septembre 1869.

24 BAIU, 2ème semestre 1869, p. 76.

25 AAIU, Grèce, XXE, Bob. 47, D. Cazès, 18 février 1870.

26 AAIU, Grèce, XXE, Bob. 47, D. Cazès, 17 mars 1870.

27 AAIU, Grèce, XXE, Bob. 47, D. Cazès, 30 mai 1870.

28 AAIU, Grèce, XXE, Bob. 47, D. Cazès, 21 avril 1871.

29 AAIU, Grèce, XXE, Bob. 47, D. Cazès, 15 octobre 1871.

επιβεβαιώσει τόσο ο Blum όσο και ο Cazès. Όμως και στη Λάρισα, μια σημαντική μερίδα, εκείνη των Ισπανοεβραίων, είχε εναντιωθεί στη «μοντέρνα» εκπαιδευτική προσπάθεια της Α.Ι.Υ., επιλέγοντας για την εκπαίδευση των παιδιών τους, το σχολείο της Talmud Torah που συγκέντρωνε 500 μαθητές το 1870.³⁰ Τώρα, σε μια περίοδο καμπίς και των δύο σχολών, ήταν η στιγμή να δοθεί μια λύση για τη διατήρησή τους.

Συγχώνευση, καινοτομίες αλλά και προβλήματα

Η κεντρική επιτροπή βλέποντας την κρίσιμη κατάσταση και των δύο σχολών, πρόετρεπε τους διευθυντές να προβούν σε συμφωνία με τα «οπισθοδρομικά» μέλη των κοινοτήτων, εν προκειμένω τους Σεφαραδίτες. Η «συγχώνευση» των δύο μερίδων και των δύο σχολών που συνυπήρχαν (Alliance και Talmud Torah) πραγματοποιήθηκε στους πρώτους μήνες του 1872 στις δύο πόλεις,³¹ αυξάνοντας τον αριθμό των μαθητών και στα δύο σχολεία με την εισαγωγή νέων μαθημάτων.³²

Η συγχώνευση, ωστόσο, αυτή δεν είχε ούτε τα αναμενόμενα ούτε τα ίδια αποτελέσματα στις δύο σχολές. Την επόμενη χρονιά, η επίσκεψη του Hirsch (πρώην καθηγητή στον Βόλο), με την ιδιότητα του επιθεωρητή της Α.Ι.Υ. αυτή τη φορά, είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική για τη λειτουργία των σχολείων. Στην αναφορά του για τον Βόλο σημειώνει την αύξηση των ομοθρήσκων του στην πόλη, ενώ δηλώνει την ικανοποίησή του για την πρόοδο των μαθητών, αλλά και για τον αντικαταστάτη του D. Cazès, που ήταν ο αδερφός του Abraham Cazès.³³ Όσο για την κοινότητα της Λάρισας, που διέθετε τρεις συναγωγές στα μέσα του 19^{ου} αιώνα,³⁴ ο Hirsch την περιγράφει με λιγότερο κολακευτικά λόγια, τονίζοντας πως σε αυτήν υπάρχει «μια βαθιά μιζέρια». Οι μαθητές, αν και πολυάριθμοι (170 περίπου), φαίνεται να υστερούν στα εβραϊκά, ενώ δεν μαθαίνουν ούτε ελληνι-

κά ούτε τούρκικα.³⁵ Την ίδια χρονιά, η εβραϊκή κοινότητα της Λάρισας συγκεντρώνει 2.500 κατοίκους, ενώ εκείνη του Βόλου αριθμεί 600.³⁶

Η αύξηση των μαθητών στις σχολές βελτίωνε κάθε φορά την οικονομική κατάσταση των κοινοτήτων, αλλά καθώς δεν ήταν σταθερή, δεν μπορούσε να καλύψει παλαιότερα οικονομικά ελλείμματα, όπως καθυστερήσεις σε πληρωμές καθηγητών, με το πιο σημαντικό, το χρέος προς τον D. Cazès.³⁷ Οι αυξομειώσεις στις εισόδους και εξόδους των μαθητών, όπως φαίνεται και από τον παρακάτω πίνακα, ήταν συνηθασμένες με την οικονομική κατάσταση των εβραϊκών κοινοτήτων, τις μετακινήσεις του πληθυσμού, αλλά και τις σχέσεις καθηγητών και μελών των επιτροπών. Έντονη κινητικότητα παρουσίαζαν και οι καθηγητές, που όπως είδαμε, παρέμεναν στις σχολές της Θεσσαλίας από δύο έως τρία χρόνια το μέγιστο, με εξαίρεση τον Blum.³⁸

Πίνακας 1. Αριθμός μαθητών στις σχολές Α.Ι.Υ. στο Βόλο και τη Λάρισα³⁹

Βόλος		Λάρισα	
Έτος	Μαθητές	Έτος	Μαθητές
1865	21	1868 (Μάρτιος)	40
1867	27	1868 (Οκτώβριος)	45
1869	28	1869	40
1870	31		
1871	16	1871	11
1872	58	1872 (Απρίλιος)	13
1875	25	1872 (Οκτώβριος)	Πάνω από 200
1876	59	1873	54

Οι αυξομειώσεις των μαθητών φανερώνουν πως αρκετοί από αυτούς δεν ολοκλήρωναν την εκπαίδευσή τους στη σχολή. Παρό-

30 AAIU, Grèce, VE 58-81, Bob. 22, A. Bloch, 22 janvier 1870.

31 AAIU, Grèce, XXE, Bob. 47, D. Cazès, 23 février 1872.

32 AAIU, Grèce, XXE, Bob. 47, D. Cazès, 3 mai 1872 et 10 mai 1872, AAIU, Grèce, IIB 11-16, Bob. 3, Elia R. Fraggi, 1 novembre 1872.

33 Η αναφορά αυτή έχει δημοσιευθεί στο *BAIU*, 2ème semestre 1873, p. 134.

34 Των Ets Hayyim, Midrash και Sepharadim. Θεόδωρος Παλιούγκας, *Η Λάρισα κατά την Τουρκοκρατία (1423-1881)*, Λάρισα 1996, σ. 350-361.

35 Σύμφωνα με τον Bloch υπήρχε μάθημα τουρκικής γλώσσας στη σχολή της Λάρισας το 1871. AAIU, Grèce, VE 58-81, Bob. 22, A. Bloch, 21 mars 1871.

36 *BAIU*, 1er semestre 1873, p. 138.

37 Για τα οικονομικά της σχολής του Βόλου, βλ. Ντίνα Μουστάνη, *Οι Δημογραφικές Εξελίξεις*, σ. 138-145.

38 Η έντονη κινητικότητα των καθηγητών δεν ήταν χαρακτηριστικό μόνο της σχολής του Βόλου. Αντίστοιχα στην Αδριανούπολη, ο μέσος χρόνος θητείας για έναν καθηγητή ήταν 4,4 χρόνια. Haker, *Edirne*, p.89. Συχνή εναλλαγή καθηγητών παρατηρείται και στη Βαγδάτη, με τη μεγαλύτερη παραμονή καθηγητή να φτάνει τα 8 χρόνια. Frenette, "L'Alliance", p. 23-25.

39 Moustani, "Progress versus Tradition", p.123.

λο που η τελευταία αντιστοιχούσε με το δημοτικό σχολείο, οι ηλικίες των μαθητών στην ίδια τάξη διέφεραν σημαντικά. Το 1869 στο Βόλο, η ανώτερη ηλικία των μαθητών που φοιτούσαν ήταν 14-16 ετών, η μικρότερη 7 ετών και η μέση ηλικία ήταν 11 ετών.⁴⁰ Μια τάξη δηλαδή δεν είχε πάντα συνομηλίκους. Είχε ωστόσο παιδιά διαφορετικής θρησκείας και φύλου, χαρακτηριστικά ιδιαίτερα ξεχωριστά για τα σχολεία της εποχής.

Η εκπαίδευση των κοριτσιών ήταν ένα από τα σημαντικότερα κατορθώματα της Α.Ι.Υ., η οποία ίδρυσε σχολεία θηλέων και εργαστήρια, εκπαίδευσε γυναίκες καθηγήτριες γι' αυτά τα σχολεία και συνεχώς υπενθύμιζε στους καθηγητές τη σημασία της μόρφωσης των κοριτσιών.⁴¹ Όπως αναφέρει η E. Benbassa, η Alliance υπολόγιζε στη γυναίκα για έναν εκδυτικισμό από τη βάση. Η σχολή θηλέων συνέβαλε στην κοινωνικοποίηση των Εβραίων γυναικών σύμφωνα με το δυτικό πρότυπο της αστής γυναίκας, προσαρμοσμένο στις τοπικές κοινωνίες.⁴² Η εκπαίδευση περιλάμβανε, εντούτοις, σε μεγάλο βαθμό την εκμάθηση οικονομικών εργασιών, όπως ραπτική, κέντημα, σιδέρωμα.⁴³ Δεν είχαν όμως όλες οι κοινότητες τη δυνατότητα ίδρυσης ξεχωριστής σχολής θηλέων, όπως ο Γαλατάς που μελέτησε η Benbassa, γειτονιά με μεγάλη συγκέντρωση Εβραίων, ή η Αδριανούπολη, όπου ιδρύθηκε η πρώτη σχολή θηλέων το 1870.⁴⁴ Αναγκαστικά λοιπόν, τα κορίτσια μπήκαν στην ίδια τάξη με τα αγόρια, όχι πάντα χωρίς προβλήματα.

Η είσοδος των κοριτσιών στη σχολή του Βόλου και η μετατροπή της σε μεικτή, λίγα χρόνια μετά την ίδρυσή της, αποτελεί σαφώς μια από τις μεγαλύτερες καινοτομίες της σχολής. Πράγματι η συνδιδασκαλία αγοριών και κοριτσιών είχε καθιερωθεί πιθανότητα επί

Το κτίριο της Alliance στο Διδυμότειχο.

θητείας του Hirsch. Το ζήτημα της εκπαίδευσης των κοριτσιών αρχίζει να συζητείται πιο σοβαρά με πρωτοβουλία του A. Cazès, όταν ο ίδιος αρνήθηκε να δεχτεί στην τάξη κορίτσια μεγαλύτερα των 12 ετών και πρότεινε να ανοίξει μια σχολή κοριτσιών στο Βόλο. Η τοπική επιτροπή του Βόλου, αδύναμη

να αντεπεξέλθει και να ζητήσει νέες θυσίες από τα μέλη της, βλέποντας πως ούτε η κεντρική επιτροπή είναι θετική στο να επιδοτήσει μια δασκάλα,⁴⁵ αποφάσισε να πηγαίνουν τα κορίτσια στη σχολή μέχρι την ηλικία των 12 ετών.⁴⁶ Στα επόμενα *Bulletin* της Α.Ι.Υ., η σχολή του Βόλου θα συνεχίσει να περιγράφεται ως μεικτή μέχρι το 1875. Τα επόμενα χρόνια και έως το κλείσιμό της, θα αναφέρεται ως σχολή αρρένων.

Μπορεί η σχολή θηλέων να μην πραγματοποιήθηκε ελλείψει πόρων, αλλά η κοινότητα κατάφερε να οργανώσει επαγγελματική σχολή, μια ιδέα που είχε πρωτοδιατυπώσει ήδη από το 1871, ο D. Cazès. «*Γνωρίζω καλά μαθητές που αφού έχουν διακριθεί στις σχολές της Αλλιάνς, ξεχνιούνται στο βάθος ενός μαγαζιού όπου φυτοζωούν άθλια, αυτό (ενν. κατάληξη) που κόστισε τόσα έξοδα στην Α.Ι.Υ. και κόπο στους καθηγητές. Ο σκοπός της Αλλιάνς πρέπει να είναι κυρίως να μάθει στα παιδιά να γίνουν άνδρες, να κερδίζουν τη ζωή τους και να υποστηρίζουν τις οικογένειές τους, με μια λέξη, πρέπει να τους κάνει να μάθουν ένα οποιοδήποτε επάγγελμα*».⁴⁷ Ένα χρόνο αργότερα, θα στείλει μια επιστολή στην κεντρική επιτροπή διατυπώνοντας με λεπτομέρειες το σχέδιό του για τους μαθητές, τους οποίους «*θα τους τοποθετήσω σε τεχνίτες όπου θα μάθουν να γίνουν υποδηματοποιοί, ράπτες, ξυλουργοί, σιδηρουργοί, κ.ά. Θα κάνω με τα αφεντικά συμβόλαια που θα διασφαλίσουν τη φυσική και ηθική κατάσταση των εκπαιδευομένων· θα πηγαίνω να τους βλέ-*

40 AAIU, Grèce, XXE, Bob. 47, I. Blum, 20 décembre 1869.

41 George Weill, «The Alliance Israelite Universelle and the emancipation of Jewish communities in the Mediterranean», *Jewish Journal of Sociology* 24, no. 2 (1982): 126.

42 Benbassa, «L'éducation féminine», p. 530, 537.

43 Paul Dumont, «Une source pour l'étude des communautés juives de Turquie: Les archives de l'Alliance Israélite Universelle» *Journal Asiatique* 267 (1979): 106.

44 Haker, *Edirne*, p. 153.

45 Και η κεντρική επιτροπή, γνωρίζοντας την ανεπάρκεια πόρων της τοπικής κοινότητας, σύστησε στον καθηγητή να συνεχίσει να δέχεται τα κορίτσια, όπως έκαναν και οι προκάτοχοί του, προβάλλοντας το παράδειγμα άλλων κοινοτήτων που δημιούργησαν ένα μάθημα ειδικά για τα κορίτσια, όπως στα Choumla, το Roustchouk αλλά και τη Larache, το Widdin. *BAIU*, 2ème semestre 1874, p. 67.

46 AAIU, Grèce, XXE, Bob. 47, A. Cazès, 29 mai 1874.

47 AAIU, Grèce, XXE, Bob. 47, D. Cazès, 21 avril 1871.

πω στα εργαστήρια το λιγότερο μια φορά την εβδομάδα και θα τους κάνω ένα μάθημα το πρωί πριν πάνε στη δουλειά και ένα το απόγευμα.»⁴⁸ Στο τέλος του ίδιου μήνα ο καθηγητής θα ενημερώσει με ικανοποίηση την κεντρική επιτροπή,⁴⁹ πως το σχέδιο είναι ήδη σε λειτουργία και

οκτώ παιδιά δουλεύουν σε εργαστήρια στα οποία πρέπει να συχνάζουν για 2 με 3 χρόνια. Αναφέρει επίσης τα επαγγέλματα που μαθαίνουν τα παιδιά: δύο ράπτες, δύο υποδηματοποιοί, δύο σιδηρουργοί, ένας λευκοσιδηρουργός και ένας φαρμακοποιός.

Η αναχώρηση του D. Cazès για τη Σμύρνη θα διακόψει τα απογευματινά μαθήματα της σχολής, και θα σταματήσει τη μαθητεία των παιδιών δίπλα στους τεχνίτες, εκτός από μία περίπτωση μαθητή που δούλευε σε λευκοσιδηρουργείο και που σημείωνε πρόοδο.⁵⁰ Ο αδερφός του θα προσπαθήσει να επαναλειτουργήσει την επαγγελματική σχολή το 1873, προσφέροντας απογευματινά μαθήματα,⁵¹ χωρίς ωστόσο ιδιαίτερη επιτυχία. Παρόλο που στον Βόλο η επαγγελματική σχολή ευδοκίμησε κατά το διάστημα του οραματιστή της D. Cazès, παρόμοιες σχολές ιδρύθηκαν κυρίως στα Βαλκάνια, στην Τουρκία και τη βόρεια Αφρική στην περίοδο των ετών 1873-1913 με μεγάλη επιτυχία.⁵²

Σε αντίθεση με τη Λάρισα που -λόγω της βραχύβιας λειτουργίας του σχολείου Alliance- δεν κατάφερε να «προωθήσει» κάποιον απόφοιτό της στο εξωτερικό, η τοπική επιτροπή του Βόλου κατόρθωσε να στείλει έξι «έξυπνους» μαθητές για μετεκπαίδευση στο Παρίσι και την Κωνσταντινούπολη. Ο διορατικός D. Cazès ζήτησε από τον Ch. Netter, μέλος της κεντρικής επιτροπής, να μεσολαβήσει για να στείλει δύο μαθητές στη γεωργική σχολή της Jaffa.⁵³ Πρότεινε επίσης να καταταχθεί ο γιος του D. Abravanel στο στρατιωτικό ναυτικό, ενώ όταν

Μαθητές της Σχολής της Alliance Israelite Universelle της Θεσσαλονίκης (Αρχείο Ι.Κ. Θεσσαλονίκης).

πήρε την εξουσιοδότηση από τον Netter, έστρεψε το βλέμμα του στην Κωνσταντινούπολη, παρακαλώντας τον πρόεδρο της τοπικής επιτροπής της Α.Ι.Υ., Veneziani, να χορηγήσει υποτροφίες στους μαθητές του για να εισαχθούν στο λύκειο του Galata-Sarai.⁵⁴

Προσωπική του επιτυχία μπορεί να θεωρηθεί και η αποδοχή δύο μαθητών, του Isaac Pelosof στην Ecole Préparatoire και του Manuel Daffa σε σχολή του Παρισιού.⁵⁵ Αντίστοιχα, και ο επιθεωρητής Hirsch είχε εξετάσει δύο μαθητές από τη σχολή του Βόλου, προτεινόμενους για την Ecole Préparatoire, τον Schulmann και τον Aaron Mijan.⁵⁶ Και οι δύο απόφοιτοι θα επιστρέψουν στον Βόλο, με τον A. Mijan να αναλαμβάνει, ως καθηγητής πια, τη διεύθυνση της σχολής λίγα χρόνια πριν το κλείσιμό της το 1880.

Οι σχολές της Alliance στη Θεσσαλία, από τις πρώτες που ιδρύθηκαν στο ευρύτατο σχολικό δίκτυο της Α.Ι.Υ., θα είναι και οι πρώτες που θα παύσουν τη λειτουργία τους πριν την προσάρτηση. Ωστόσο η νεωτερική εκπαίδευση που πρόσφεραν τα συγκεκριμένα σχολεία, η συνδιδασκαλία αγοριών και κοριτσιών, αλλά και παιδιών διαφορετικής θρησκείας, η επαγγελματική μαθητεία των μαθητών, θα αποτελέσουν κληρονομικές ορατές και σε άλλα σχολικά ή μη ιδρύματα, κυρίως στην πόλη του Βόλου (π.χ. Ορφανοτροφείο, Άσυλο Παιδιού).

* Οι φωτογραφίες είναι από το Αρχείο του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος και από το βιβλίο του Ραφαήλ Φρεζή «**Το εκπαιδευτικό έργο των Σχολών Alliance Israelite Universelle**», έκδοση Ι.Κ. Βόλου, 2000.

* Η Ντίνα Μουστάνη είναι Δρ. Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Μεταδιδακτορική υπότροφος του Rothschild Foundation Hanadiv Europe.

48 Γράμμα με ημερομηνία 10 Οκτωβρίου 1872, δημοσιευμένο στο BAIU, 2ème semestre 1872, p. 89.

49 Γράμμα με ημερομηνία 31 Οκτωβρίου 1872, δημοσιευμένο στο BAIU, 2ème semestre 1872, p. 90.

50 BAIU, 2ème semestre 1873, p. 48.

51 AAIU, Grèce, XXE, Bob. 47, A. Cazès, 25 novembre 1873.

52 Weill, «The Alliance», p. 123.

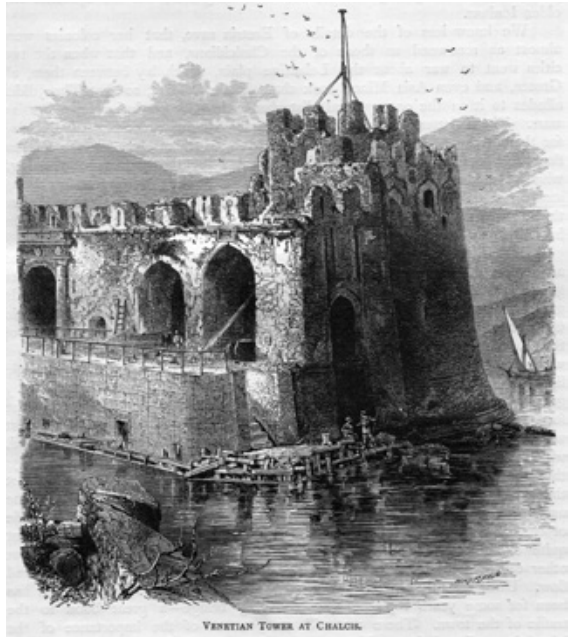
53 AAIU, Grèce, XXE, Bob. 47, D. Cazès, 21 avril 1871. Η συγκεκριμένη σχολή ιδρύθηκε το 1870.

54 AAIU, Grèce, XXE, Bob. 47, D. Cazès, 30 juillet 1871.

55 BAIU, 2ème semestre 1872, p. 20. Ο 17χρονος Pelosof είχε προταθεί λίγους μήνες πριν, να μαθητεύσει στη γεωργική σχολή της Jaffa, αλλά είχε επιστρέψει με το συμμαθητή του, πριν ολοκληρώσει την εκπαίδευσή του. Ο δεύτερος, ο 15χρονος M. Daffa συνέχισε την εκπαίδευσή του στη σχολή της Λάρισας. Και οι δύο αναχώρησαν για το Παρίσι το Σεπτέμβριο του 1872.

56 AAIU, Grèce, XXE, Bob. 47, G. Forti, 17 octobre 1873.

Ενετικός πύργος στη Χαλκίδα,
γκραβούρα του John Pentland Mahaffy
στο έργο «Greek Pictures, drawn by Pen and Pencil»,
έκδ. The Religious Tract Society, 1890.

Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 και η εβραϊκή κοινότητα της Χαλκίδας

Του ΜΑΪΡ Σ. ΜΑΪΣΗ

Ολοι, περιηγητές και ιστορικοί, συμφωνούν ότι την περίοδο έναρξης της Επανάστασης του 1821 στη Χαλκίδα επικρατούσε μία κατάσταση ζοφερή.

Στο βιβλίο του Johannes Koder¹ για τη Χαλκίδα του 1821 περιγράφει την επίσκεψη ενός άγνωστου περιηγητή ως εξής:

«Η Χαλκίδα είναι μία πόλη εγκαταλελειμμένη. Είναι μία πόλη απογοητευτική. Η ερήμωση, η φτώχεια, η καταπίεση είναι διάχυτες στην πόλη που γνώρισε πλούτη και δόξα επί Ενετών».

Όμοια και με τις εκτιμήσεις άλλων, οι κάτοικοι της πόλης είναι από 12.000 μέχρι 16.000 άτομα. Στο Κάστρο ζουν 4.000 και στα προάστια 8.000 έως 12.000 και όλοι περιγράφουν τη δραματική κατάσταση της.

Η Εβραϊκή συνοικία είναι πλέον μια φτωχογειτονιά, πάντοτε στην ίδια περιοχή της Πύλης των Ιουδαίων. Η δε τάφος έχει μεταβληθεί σε βάλτο με αποτέλεσμα τα κουνούπια και την αφόρητη δυσσομία.

Προς τον νότο, όπου εκτείνεται η Χριστιανική συνοικία, με την Πύλη του Ναού, που υψομετρικά εγγίζει τη θάλασσα, υποφέρει όμοια από την εκτεταμένη ελώδη περιοχή, που είχε και την ονομασία «Ο βούρκος».

Το πόσιμο νερό πάντα ήταν το μεγάλο πρόβλημα της πόλης, καθώς τα περισσότερα πηγάδια στις αυλές των σπιτιών είχαν μολυνθεί από τους υπονόμους.

Και συνεχίζει:

«Οι Τούρκοι πάντως ζούσαν στην καλύτερη περιοχή του Κάστρου. Ήταν σκληροί, εκδικητικοί, πολεμοχαρείς. Η ανθρώπινη ζωή για αυτούς δεν είχε καμία αξία, ιδίως τώρα που τα χρόνια ήταν πολύ δύσκολα. Το μόνο που σκέπτονταν ήταν η οικονομική εκμετάλλευση των Ραγιαδών και ο γρήγορος πλουτισμός τους. Τον τελευταίο αιώνα η πόλη είχε παραμεληθεί, η πόλη είχε αφηθεί στην τύχη της, αν και τα τείχη της ήταν ακόμα ισχυρά.

Οι Εβραίοι της Χαλκίδας με τους ντόπιους Χριστιανούς πάντα είχαν καλές σχέσεις, αντίθετα με τους Τούρκους κατακτητές, που τους εκμεταλλεύονταν απάνθρωπα. Ο Johannes Koder δίνει μία περιγραφή της Χαλκίδας ως εξής: *Το κέντρο της πόλης κατοικείται μόνο από Τούρκους. Οι Έλληνες και οι Εβραίοι -οι τελευταίοι εδώ λίαν πολυάριθμοι- κατοικούν σ' ένα μεγάλο προάστιο, το οποίο χωρίζεται από την πόλη με ένα τείχος και έναν εκτενή χώρο που χρησιμεύει ως νεκροταφείο. Εδώ (δηλαδή στο προάστιο) βρίσκεται και το παζάρι.*

Τα οχυρά του Νεγρεπόντε είναι παλαιά και ασήμαντα. Στην πλευρά του νησιού υπάρχει ένα τείχος με τετραγωνικούς πύργους από αμμόλιθο με ίχνη διάβρωσης και μια στενή τάφος...».

Με την περιγραφή του αυτή επιβεβαιώνεται, ότι πολλοί Εβραίοι έμποροι κατοικούσαν ήδη με τις οι-

κογένειές τους στους ορόφους πάνω από τα μαγαζιά τους.

Τα τείχη που χώριζαν την αγορά με το Κάστρο, ουσιαστικά ήταν και τα όρια που χώριζαν τα Εβραϊκά μέσα στο Κάστρο, με την αγορά και τα μαγαζιά της. Ο Ν. Φιλιππόπουλος² γράφει τα εξής:

«Τα κηρύγματα της Φιλικής Εταιρείας εύρον απήχησιν εις την Εύβοιαν. Μόνο εις την Χαλκίδα ήσαν μεμυημένοι ο Μητροπολίτης Ευρίπου Γρηγόριος, ο αρχιμανδρίτης Μακάριος Βαρλαάμ, αι οικογένειες Αποστολίδου, Τομαρά, Κρίσπη, Κοέν, κ.ά....».

Ο Γ.Ι. Φουσάρας³, γράφει τα εξής:

«...Εις την Φιλικήν Εταιρείαν προσεχώρησαν έγκριτοι Ευβοείς, μεταξύ των οποίων ο Καρυστίας Νεόφυτος, ο Α. Αποστολίδης, ο Δ. Καρύδας, ο Αθ. Χονδροβασίλης και άλλοι μεταξύ των οποίων και δύο Ισραηλίται, ο Κοέν και ο Κρίσπης».

Οι Κρίσπη ή Κρίσπην, ήσαν δύο εκ των σημαντικότερων οικογενειών της Εβραϊκής Κοινότητας, πολυπληθείς με μόρφωση και πολλές προσφορές στην Κοινότητα.⁴ Ήταν Σεφαραδίτες (Ισπανο-Εβραίοι) που εγκαταστάθηκαν από το 1492.

Ένας Κρίσπης, αναφέρεται ότι συνόδευσε τον οπλαρχηγό Νικόλαο Κριεζώτη, με την ιδιότητα του γραμματέα, στη συνέλευση της Τροιζήνας και τον συγκράτησε, όταν σε κάποια στιγμή άρχισε να διαπληκτίζεται με τον Θ. Κολοκοτρώνη. Με το επίθετο Κοέν υπήρχαν πολλές οικογένειες, που μπορεί να ήταν Σεφαραδίτες ή και Ρωμανιώτες και είναι δύσκολο να προσδιορισθεί ποιός και ποιάς οικογένειας ήταν αυτός που μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία.

Το γεγονός και μόνο ότι συμμετείχαν, έθεταν σε κίνδυνο εκδίκησης από μέρους των Τούρκων, τόσο τις οικογένειές τους, όσο και ολόκληρη την Κοινότητα.

Καθ' όλη δε τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης, πολλοί Εβραίοι από τις Κοινότητες της Πελοποννήσου, της Θήβας και της Λιβαδειάς κατέφυγαν στη Χαλκίδα, θεωρώντας την ως ασφαλέστερο τόπο.

Τη σημαία της Επανάστασης στην Εύβοια, πρώτη ύψωσε η Λίμνη Εύβοιας, στα μέσα του Μαΐου του 1821.

Στην περιοχή Άγιος οργανώθηκε το πρώτο στρατόπεδο των επαναστατών, που όμως οι Τούρκοι, στις 28 Μαΐου 1821, το διέλυσαν διότι ήταν ανορ-

γάνωτο. Ο οπλαρχηγός Αγγελής Γοβιός οργάνωσε το πρώτο εκπαιδευμένο σώμα επαναστατών, που συγκεντρώθηκε στην τοποθεσία Βρυσάκια. Στις 15 Ιουλίου του 1821, ο Ομέρ Βρυώνης τους επιτέθηκε, αναγκάστηκε όμως να υποχωρήσει στη Χαλκίδα καταντροπιασμένος. Όμως, στις 28 Μαρτίου του 1822, ο Αγγ. Γοβιός σκοτώθηκε στη θέση Δύο Βουνά, σε ενέδρα του Αγά Κινάν, με συνέπεια οι στρατιωτικές επιχειρήσεις που είχαν σαν σκοπό την κατάληψη της Χαλκίδας να αδρανήσουν.

Ο οπλαρχηγός Νικόλαος Κριεζώτης τελικά δεν κατόρθωσε να καταλάβει την Κάρυστο, την οποία πολιορκούσε για μήνες, διότι ήταν καλά οχυρωμένη και με ισχυρές Τουρκικές στρατιωτικές δυνάμεις, όπως η Χαλκίδα και το Ξηροχώρι. Ο Johannes Koder⁵, το έτος 1824, μεταφέρει την εικόνα της πόλης από ανώνυμο Γερμανό αξιωματικό, που υπηρετούσε στην Αγγλική υπηρεσία, ως εξής:

«Στα προάστια της Χαλκίδας δεν βλέπει κανείς κατοίκους να κυκλοφορούν. Στα λιμάνια δεν υπάρχει ούτε ένα καράβι και επί πλέον έχει μια όψη σκυθρωπότητας και ερήμωσης, αν και στην πόλη αυτή ζουν 16.000 κάτοικοι από τους οποίους τα 2/3 είναι Έλληνες και Εβραίοι. Είναι η χειρότερη περίοδος της Τουρκικής κατοχής. Έχει κηρυχθεί η Ελληνική επανάσταση και οι συνθήκες ζωής στην Χαλκίδα είναι πολύ δύσκολες».

Υποσημειώσεις:

1. Johannes Koder, *Negroponte*, 1955, σελ. 46.
2. Κ. Διαμαντή, Η εκστρατεία του Φαβιέρου στην Κάρυστο το 1826, *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών*, τόμος ΙΖ, 1971, σελ. 15, Αθήναι 1971.
3. Γεωργίου Ι. Φουσάρα, Η συμβολή της Ευβοίας εις τους ελληνικούς αγώνες, *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών*, τόμος Α', 1935, σελ. 44, Αθήναι 1935.
4. Πολλοί Κοέν διατέλεσαν Πρόεδροι της Εβραϊκής Κοινότητας, όπως ο Ισαάκ Μ. Κοέν και ο Εφραίμ Κοέν, που πιθανολογείται ότι ήσαν και απόγονοι των Κοέν, αυτών της Φιλικής Εταιρείας.
5. Johannes Koder, *ό.π.*, σελ. 48.

* Απόσπασμα από το βιβλίο του Μαΐρ Σ. Μάϊσης, *«Η Ιστορία της Εβραϊκής Κοινότητας Χαλκίδας από το 586 π.Χ. έως το 2001 μ.Χ.»*, έκδοση Ι.Κ. Χαλκίδας, Χαλκίδα 2013.

* Ο ιστοριοδίφης και συγγραφέας Μαΐρ Σ. Μάϊσης είναι Γ. Γραμματέας της Ισραηλιτικής Κοινότητας Χαλκίδας και τέως Πρόεδρος της.

«Οι αδελφοί Εβραίοι της πόλεώς μας...»

Στον Ιάκωβο Κοέν,
θεματοφύλακα
της εβραϊκής μνήμης

Τιμώντας την φετινή Ημέρα Μνήμης των Θυμάτων του Ολοκαυτώματος, στο ετήσιο συνέδριο του Κογκρέσου στην Ουάσιγκτον, ο Άλμπερτ Μπουρλά αφηγήθηκε την ιστορία της οικογένειάς του που επέζησε του Ολοκαυτώματος. Αφηγήθηκε για τη μνήμη. Για να μην ξεχαστούν ποτέ οι ιστορίες των θυμάτων και των επιζώντων.¹

Η σκυτάλη της μνήμης πέρασε πρόσφατα στην Ελληνική Προεδρία της «Διεθνούς Συμμαχίας για τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος» (IHRA). Στη μνήμη των Εβραίων της Δράμας που δεν επέζησαν, αλλά άφησαν το από αιώνων ιστορικό τους αποτύπωμα, γράφεται το παρόν αφιέρωμα. Τις ιστορίες τους αξίζει να μοιραστούμε· τη ζωή και τη δράση τους είχαν μοιραστεί με τους προγόνους πολλών σημερινών Δραμινών. Οι ιστορίες τους δέρονται με την ιστορία της Δράμας.

«Μέγας Κινηματογράφος», «Παγοποιείο», «Στοά Πεσσάχ», «Μέγαρο Φάις»...

Η εβραϊκή παροικία της Δράμας

Διαρκής, αν και ολιγάνθρωπη, είναι η παρουσία των Εβραίων από τα τέλη του 12ου αι. Τους επόμενους αιώνες, το οικονομικό περιβάλλον της Δράμας δεν προσφερόταν τόσο, ώστε να ανθίσει δημογραφικά η κοινότητά τους. Περί τα τέλη περίπου του 19ου αι., η αυξανόμενη ζήτηση των ανατολικών καπνών από το εξωτερικό, ιδίως από τις ΗΠΑ, έβαλε τη Δράμα στον χάρτη του διεθνούς καπνεμπορίου. Η τοπική παραγωγή των ευγενών αυτών καπνών προσέελκυσε ξένες και εβραϊκές καπνοβιομη-

Πρόσωπα της Ισραηλιτικής Κοινότητας Δράμας στις αρχές του 20^{ου} αι.

Της ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΜΠΑΚΑΛΗ

χανίες (Commercial Co, Allatini κ.ά.). Το καπνεμπόριο ευνοήθηκε από την κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής (1895) και του οδικού άξονα σύνδεσης της Δράμας με το λιμάνι της Καβάλας. Μέσα σε αυτή τη συγκυρία αναπτύχθηκε η εβραϊκή κοινότητα. Επικερδές εμπόριο και ασφαλές περιβάλλον. Ισχυρά κίνητρα για ανθρώπους της διασποράς. Σταδιακά η κοινότητα αυξανόταν, φτάνοντας στη δημογραφική ακμή της κατά τον Μεσοπόλεμο (περίπου 1.200 μέλη).²

Έτσι, άρχισε να σχηματίζεται μια μεταπρατική αστική τά-

ξη αποτελούμενη από γηγενείς, Εβραίους, Αρμένιους, προπάντων δε Ηπειρώτες, σε μια εποχή όπου πληθυσμιακά υπερτερούσαν οι Μουσουλμάνοι. Γύρω από τις πηγές της Αγίας Βαρβάρας και ευρύτερα, υψώθηκαν επιβλητικές καπναποθήκες. «Βιομηχανικά» κτίρια των αρχών του 20ού αιώνα στέκουν ακόμη και σήμερα, όσα επέζησαν, αγέρωχοι μάρτυρες της ιστορίας του καπνού. Η καπναποθήκη του ελβετοεβραϊκής καταγωγής Herman Spierer (σήμερα πολυτελές ξενοδοχείο) διατηρεί αναλλοίωτο αρχιτεκτονικά το αποτύπωμα της δραστηριοποίησης Εβραίων στο καπνεμπόριο. Μάλιστα, στη μνήμη παλαιότερων Δραμινών, ο όρος «τα εβραϊκά» έχει ταυτιστεί με την περιοχή της Αγίας Βαρβάρας. Πράγματι, εκεί υπήρχαν αρκετά σπίτια Εβραίων, όπως η επιβλητική οικία του επιχειρηματία Αιμίλιου Κακή. Τους συναντάμε όμως και σε κεντρικότερες συνοικίες, χωροταξικά διεσπαρμένους και όχι περιχαρακωμένους, αφού μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών (1924) έγιναν ανακατατάξεις στον αστικό χώρο ως προς την κατοχή των ανταλλάξιμων ακινήτων.

2 Βασίλης Ριτζαλέος, «Η δημογραφική εξέλιξη της εβραϊκής κοινότητας Δράμας από τα μέσα του 19ου αι. μέχρι την καπνική κρίση του Μεσοπολέμου», *ΠΕΣΔ* (4/2006), σ. 281-307.

1 *Η Καθημερινή*, 14.02.2021.

Εβραίοι και Χριστιανοί

Οι Εβραίοι της Δράμας εμφανίζονται ενσωματωμένοι στην τοπική κοινωνία, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ήταν απολύτως αφομοιωμένοι. Σε μία από τις σπάνιες γραπτές μαρτυρίες Εβραίων της Δράμας, αυτή του Φρέντερικ Τζ. Κάκι (ήταν γιος του Αιμίλιου Κακή), προβάλλει ανεξίτηλη η μνήμη της ενσωμάτωσης μέσα από τα παιδικά, νοσταλγικά μάτια του:

Οι γονείς μου, αν και ισπανοεβραϊκής καταγωγής σε μια χώρα όπου η πλειονότητα των κατοίκων της ήταν και είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι, είχαν ταυτιστεί με την ελληνική εθνικότητα. Η οικογένειά μας, καθώς και οι περισσότερες οικογένειες που αποτελούσαν τη μικρή εβραϊκή κοινωνία των περίπου 1.200 ατόμων στη Δράμα, είχαν ενσωματωθεί στη ζωή της πόλης και σε αντίθεση με πολλούς Εβραίους της Θεσσαλονίκης οι οποίοι προτιμούσαν να γράφουν τα παιδιά τους σε ιδιωτικά σχολεία, ο πατέρας μου επέμενε να μαθητεύσουμε σε ελληνικό. [...]

Τηρούσαμε τις βασικές εβραϊκές εορτές, όπως το Πάσχα, το Ροκ Ασανά και το Γιομ Κιπούρ, αλλά πέραν αυτών οι ζωές μας δεν διέφεραν σε τίποτα από αυτές των υπολοίπων κατοίκων. Το ενενήντα εννέα τοις εκατό των δικών μας φίλων αλλά και των φίλων των γονιών μας δεν ήταν Εβραίοι. Εκείνα τα χρόνια ήταν γεμάτα ευτυχία, ηρεμία και ευχαρίστηση.³

Τα διαθέσιμα στοιχεία συνθέτουν μια εικόνα συνεκτικής συμβίωσης των μελών της δραμινης κοινωνίας. Έντονη η κοινωνικότητα, με την έννοια της βίωσης μιας κοινοτικής ζωής. Ενδεικτικές ψηφίδες αυτής της εικόνας προβάλλονται εδώ ως παρακαταθήκη αυτού του κοινοτικού πνεύματος. Ο Ν. Καπετανάκης-Ακρίτας, εξιστορώντας την τελευταία φάση της οθωμανικής κυριαρχίας, αναφέρει ότι μεταξύ

3 Φρέντερικ Τζ. Κάκις, *Η κληρονομιά του θάρρους. Οι περιπέτειες και η επιβίωση μιας ελληνοεβραϊκής οικογένειας που αρνήθηκε να υποκύψει στους Γερμανούς*, εκδ. Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 2007, σ. 55-56.

Πρόσκληση στον χορό της Ισραηλιτικής Κοινότητας το 1937, δημοσιευμένη στην εφημερίδα Φάρος.

των Ελλήνων προκρίτων που διατήρησαν «άσβεστον το πυρ της ελληνικής εστίας και της ελληνικής των συνειδήσεως» ήταν ο ραβίνος Οβαδιά, Αλμ. Πεσσάχ, Σολ. Μεζιάν, Μ. Ναφθαλή, Σαμ. Φαΐς, Αρών Χαΐμ κ.ά.⁴ Μια μνήμη που κρατήθηκε άσβεστη. Όταν απεβίωσε ο αρχираβίνος Οβαδιά, την εκφορά ακολούθησε σύσσωμη η τοπική κοινότητα. Ο Τύπος τίμησε τη μνήμη του γράφοντας: «διαφοροτρόπως εξυπηρετήσαντα την κοινωνίαν μας εις χαλεπά προετών ημέρας και διακριθέντα διά τον φιλελληνισμόν του».⁵ Ενδεικτική των βαθύτερων πολιτισμικών σχέσεων, πέρα από τυπικότητες, είναι η τελετή εγκαινίων της Ισραηλιτικής Σχολής (1925). Ξεκίνησαν με τον εθνικό και τον ισραηλιτικό ύμνο, ενώ «ο κ. Αλχανάτι εις ωραίαν καθαρεύουσαν ελληνικήν ηυχαρίστησε τους παρασάντας κατά την τελετήν εξυμνήσας τας αρετάς της ελληνικής και ισραηλιτικής φυλής [...] Το αυτό έπραξαν και ο Πρόεδρος της Κοινότητος κ. Περαχιά γαλλιστί και ο διευθυντής της Σχολής κ. Μπερτζαλάι ισπανιστί».⁶ Οι χοροί των Εβραίων ήταν θεσμός για όλους. Η Ισραηλιτική Κοινότητα διοργάνωνε χοροεσπερίδες στην αίθουσα της Σχολής, με σκοπό να συγκεντρώσει χρήματα για τη συντήρησή της. Η κοσμική Δράμα τις τιμούσε πιστά. Εκδηλος ο φιλελληνισμός: «Η έναρξις εγένετο ως εϊθισται διά του καλαματιανού τον οποίον έσυρεν με αρκετήν χάριν η Ισραηλίτις Ρικέτα Αρντίτη».⁷ Και σε άλλο ρεπορτάζ: *Η αίθουσα ήτο διακεκοσμημένη θαυμασίως με τας Ελληνικάς Σημαίας και τάπητας [...] Υπό τους ήχους της Στρατιωτικής Φιλαρμονικής έγινε η έναρξις του χορού με τον αθάντα-*

4 Νίκου Α. Κωνσταντινίδη (επιμ.), *Νίκου Καπετανάκη-Ακρίτα, Επίτομη ιστορία της Δράμας. Ιστορική και αρχαιολογική μελέτη*, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 40-41.

5 *Θάρρος*, 03.01.1924.

6 *Θάρρος*, 14.08.1925. Οι εγγραφές στη Σχολή (εγγράφονταν μαθητές και μαθήτριες κάθε εθνικότητας) γίνονταν στην οικία του προέδρου Σιμτώβ Περαχιά (Αγίας Βαρβάρας 26), όπου και τα γραφεία της Commercial.

Ευχαριστώ τη φιλόλογο Δήμητρα Χατζηδημητρίου για την πληροφορία ότι η οικία αυτή ήταν η πρώην οικία του καπνεμπόρου Ι. Αναστασιάδη (το «μαρμάρινο σπίτι»).

7 *Θάρρος*, 20.12.1926.

ον Ελληνικόν χορόν τον οποίον έσυραν με χάριν αληθινήν και με ζηλευτήν ευστροφίαν αι δεσποινίδες Εριέττα Αρδίττη και Μάρθα Πινχάς.⁸

Ενίοτε ο συντάκτης παρασύρεται σε ύμνους. Διόλου αδικαιολόγητα:

[...] η κυρία Μορδώχ έφερε λευκή αμφίεσι ολομέταξη πολυτελεστάτη, η δις Φουρτονή Λεβή ουρανια, η δις Ματθίλδη Πεσσάχ φρεζ μεταξωτή σαν ρόδο ανοιξιάτικο, η δις Αλέγκρι Χαϊμ σαν γαρίφαλο μυρωδάτο, η δις Άννα Χαϊμ με ροζ αμφίεση σαν μπουμπουκάκι που μόλις ανοίγει τους κάλυκας [...] η δις Αλέγκρη Γιουδά Χαϊμ σαν θάλασσα γλυκοκυματούσα [...] η κ. Συμεών Γεσουά ολόκευκη και τόσαι άλλαι πεταλούδες του χορού των Ισραηλιτών.⁹

Από την οικονομική ζωή αντλούμε πολλές περιπτώσεις συνεργασίας. Μετά το 1922, συντελέστηκε μια μικρή κοσμογονία σύστασης εταιρειών που ενδυνάμωναν την τοπική οικονομία διαμορφώνοντας ένα νέο οικονομικό μοντέλο και ήθος. Καταγράφονται ακόμη εκμισθώσεις ή αγοραπωλησίες οικιών, καταστημάτων ή καπναποθηκών, αγορές ανταλλαξίμων κατά τους πλειστηριασμούς ακινήτων της Εθνικής Τραπέζης και χρηματικές συναλλαγές με τη μορφή δανείων από Εβραίους αργυραμοιβούς. Από τα νέα κοινωνικά δεδομένα που δημιουργούσε η εγκατάσταση χιλιάδων προσφύγων έσπευσαν να επωφεληθούν Εβραίοι επιχειρηματίες, καλύπτοντας ένα μέρος από τις διευρυμένες καταναλωτικές ανάγκες των χριστιανών ή συμβάλλοντας στον εκσυγχρονισμό-εξωραϊσμό της πόλης. Γνωστές οι εμπορικές εταιρείες των: Αναγνώστου - Βεμβενίστε, Μπουένο - Αναγνώστου - Βεμβενίστε, Αναγνώστου - Κοέν - Οβαδιά, Ναφθαλή Μιχαέλ - Δημ. Ντάνη, η ποτοποιία των Σ. Μεζιάν - Χ. Ανδρεάδη κ.ά. Ο Σ. Αλχανάτη συνεργάστηκε με τον Β. Παϊσίδη και τον Αιμίλιο Ισαάκ Κακή συστήνοντας εμπορική εταιρεία με την επωνυμία: «Αλχανάτης & Παϊσίδης».¹⁰ Άλλες εταιρείες (Μεζιάν - Αμπατζή &

8 *Θάρρος*, 16.01.1927.

9 *Φάρος*, 08.01.1937.

10 Ο έμπορος-επιχειρηματίας Σ. Αλχανάτη καταγόταν από τη Λάρισα και εγκαταστάθηκε στη Δράμα το 1920. Διετέλεσε πρόεδρος της Κοινότητας τη δεκαετία του '30.

Σία και Μεζιάν - Γεωργιάδου) συνδέθηκαν με κοινωφελείς υπηρεσίες, όπως με την παροχή ηλεκτρικού ρεύματος. Οι Σολομών Μεζιάν και Παντελής Γεωργιάδης διέθεταν (από το 1924) μονάδα παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος και παγοποιείο στην οδό Εθνικής Αμύνης, με παραγωγή 1.500 πλάκες πάγου ημερησίως. Ηλεκτροδοτούσαν κατά το ήμισυ τον κεντρικό φωτισμό της πόλης. Εταιρικά σχήματα και από κοινού επενδύσεις είναι στοιχείο ενδεικτικό των σχέσεων αμοιβαίας εμπιστοσύνης και εδραιωμένης πίστης προς το εβραϊκό στοιχείο.

Οι πολιτισμικές διαφορές ή οι κατά περιστάσεις διαφορετικές πολιτικές επιλογές δεν λειτουργούσαν διχαστικά.¹¹ Μια αντισημιακή κίνηση της τοπικής οργάνωσης «Εθνική Ένωσις «Η Ελλάς»» (ΕΕΕ) αποτέλεσε μεμονωμένο γεγονός.¹² Οι συντονισμένες ενέργειές της στόχο είχαν να θέσουν εβραϊκό ζήτημα και στη Δράμα, και μάλιστα παραμονές της επετείου για τον εορτασμό της απελευθέρωσης, και ενώ στη Θεσσαλονίκη είχε σημειωθεί ο εμπρησμός της εβραϊκής συνοικίας Κάμπελ. Οι εθνικιστικές, αντισημιακές διακηρύξεις της ΕΕΕ καταδικάστηκαν δημόσια με έμφαση. Το 1934,

11 Για παράδειγμα, στο δημοψήφισμα του 1924 για το πολιτειακό, οι Εβραίοι ψήφισαν υπέρ του μοναρχισμού. *Θάρρος*, 17.04.1924.
12 *Θάρρος*, 30.06.1931. Μετά τη συνέλευση των μελών της, σημειώθηκε επίθεση με μαχαίρι σε Εβραίο μικρέμπορο και κυκλοφόρησαν προκηρύξεις με αντιεβραϊκό περιεχόμενο. Οι προκηρύξεις έφεραν την υπογραφή: *Εθνική Παμοιθητική Ένωσις*. Δαιμονοποιούσαν τους Εβραίους και προέτρεπαν τον ελληνικό λαό να μποϊκοτάρει τις αγορές από αυτούς. Κίνηση στον απόηχο των κινητοποιήσεων της Θεσσαλονίκης για το ζήτημα της *Μακαμπή*. Λίγος μήνας νωρίτερα μέλος της ΕΕΕ είχε εμπλακεί σε απόπειρα εμπρησμού του καταστήματος των Αλχανάτη - Παϊσίδη. *Θάρρος*, 01 & 02.02.1931.

Διαφήμιση του καταστήματος Μ. Πεσάχ σε τοπική εφημερίδα του 1928.

Διαφήμιση των Ασφαλειών Generali, των Αναγνώστου - Βεμβενίστε, στον δραμινό Τύπο.

ο προσφυγικής καταγωγής Γεώργιος Σπυρίδης, θαυμαστής του Χίτλερ, ανασυγκρότησε στη Δράμα το εθνικοσοσιαλιστικού τύπου κόμμα του, γεγονός που σχολιάστηκε σκωπτικά.¹³ Ελάχιστες δε ψήφους έλαβε στις βουλευτικές εκλογές του 1935. Το αντισημικό του στίγμα, σε συνδυασμό με την αποστροφή του στην πλουτοκρατία, δεν συμβιβαζόταν με ό,τι πρέσβευε ο αστικός κόσμος της Δράμας, εκπρόσωποι του οποίου (Χριστιανοί και Εβραίοι) είχαν συστήσει άλλωστε τον «Αποταμιευτικό-Πιστωτικό Συνεταιρισμό Ελευθέρων Τεκτόνων». Ως έναν μάλλον φαιδρό τύπο, που προκαλούσε τη θυμηδία του κόσμου, τον περιγράφει ο Κάκι: «έναν κωμικός ανθρωπάκος, ο Γ. Σπυρίδης [...] είχε αυτοανακηρυχθεί αρχηγός του ναζιστικού κόμματος στη Δράμα, με τον ίδιο να είναι και το μοναδικό μέλος [...] Ο κόσμος τού φερόταν με απαξίωση, όπως και κάθε άλλον τρελό».¹⁴

Η μικρή σχετικά –πλην σφριγώσα– κοινότητα των Εβραίων τόσο στην ελληνική (μετά το 1913) όσο και στην εξελληνισμένη (μετά το 1922-1924) Δράμα, προσαρμοζόταν στις νέες συνθήκες και, παρά τις όποιες αναστατώσεις, επέλεξε να εκμεταλλευτεί τις προκλήσεις. Δείγμα ρεαλισμού των Εβραίων αστών της Δράμας. Βέβαια, για να αρθούν ενδεχόμενες στερεοτυπικές προσλήψεις, ας έχουμε υπόψη ότι δεν ήταν όλοι οι Εβραίοι εύποροι. Υπήρχαν ανάμεσά τους φτωχοί και μεροκαματιάρηδες. Αρκετούς άλλωστε τους άγγιξε η οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1930. Ο γυναικείος φιλανθρωπικός σύλλογος «Ατεχιά»¹⁵ διοργάνωνε χορούς και η Ισραηλιτική Κοινότητα εράνους υπέρ των πενόμενων μελών της.

«Ηρεμία πριν την καταιγίδα», έτσι περιγράφει τη ζωή στη Δράμα ο Φ. Κάκι· μέχρι τη βουλγαρική εισβολή. Μαζί με τους υπόλοιπους Δραμινοί βρέθηκαν στη δίνη της Κατοχής και των σφαγών του 1941. Τον Μάρτιο του 1943 εκτοπίστηκαν και χά-

θηκαν σχεδόν όλοι για πάντα στην Τρεμπλίνκα και στο Άουσβιτς. Η απώλεια αυτών των ανθρώπων ήταν μεγάλη για τη μικρή πόλη της Δράμας, όπως άλλωστε και η απώλεια των υπόλοιπων Εβραίων για τη χώρα μας.

Ο Αιμίλιος Κακή και ο «Μέγας Κινηματογράφος»

Υποψηφιότητα του Αιμίλιου Κακή για Δημοτικός Σύμβουλος, στον Τύπο του 1929.

Πρόσωπο με πολυσιχιδή δράση. Ήρθε να ταράξει τα ήρεμα –αν όχι στάσιμα– νερά της Δράμας. Ο πολυμήχανος μηχανικός που είχε ανάγκη τότε η πόλη. Με γνώσεις γύρω από τον ηλεκτρισμό. Σπουδαγμένος στην Ιταλία. Στη Θεσσαλονίκη, το 1915, εμφανίζεται να διατηρεί την εταιρεία ηλεκτρικών ειδών «Ηλεκτρα», στη Λεωφόρο Νίκης.¹⁶ Ήταν ο πρώτος που εγκατέστησε ηλεκτρικά κουδούνια στην πόλη και φώτα στον Λευκό Πύργο. Το κατάστημά του όμως καταστράφηκε από την πυρκαγιά του 1917. Άνθρωπος του επιχειρείν, αγόρασε μια φορητή κινηματογραφική μηχανή και ξεκίνησε περιοδείες στη βόρεια Ελλάδα. Έτσι βρέθηκε στη Δράμα.

Άνοιξε τον πρώτο κινηματογράφο. Ο «Μέγας Κινηματογράφος» ήταν η πρώτη οθόνη της Δράμας. Μέγα επιχειρηματικό τόλμημα που απέβη επίτευγμα. Σε μια πόλη όπου υπερτερούσαν οι Μουσουλμάνοι, ο Κακή επιστράτευε τεχνικές, για να προσελκύσει πελάτες: προβολή ταινιών κατά τις γιορτές του μπαϊραμιού, διαφημίσεις στα τουρκικά και μάλιστα με την ένδειξη: «ένεκα σέβας και ευλαβείας της θρησκείας δεν θα επιτρέψωμεν άνδρα εις τον κινηματογράφον την ημέραν».¹⁷ Αργότερα, όταν ο «Μέγας» έγινε θεσμός, η διεύθυνσή του επινόησε μια πρωτότυπη διαφημιστική πρακτική: την κλήρω-

ση. Ο «Μέγας Κινηματογράφος» ήταν η πρώτη οθόνη της Δράμας. Μέγα επιχειρηματικό τόλμημα που απέβη επίτευγμα. Σε μια πόλη όπου υπερτερούσαν οι Μουσουλμάνοι, ο Κακή επιστράτευε τεχνικές, για να προσελκύσει πελάτες: προβολή ταινιών κατά τις γιορτές του μπαϊραμιού, διαφημίσεις στα τουρκικά και μάλιστα με την ένδειξη: «ένεκα σέβας και ευλαβείας της θρησκείας δεν θα επιτρέψωμεν άνδρα εις τον κινηματογράφον την ημέραν».¹⁷ Αργότερα, όταν ο «Μέγας» έγινε θεσμός, η διεύθυνσή του επινόησε μια πρωτότυπη διαφημιστική πρακτική: την κλήρω-

13 *Θάρρος*, 19.03.1934.

14 «Οι τοίχοι ήταν γεμάτοι σβάστικες, ναζιστικά συνθήματα και φωτογραφίες του Χίτλερ και του Γκέρινγκ. Στα γενέθλια του Χίτλερ ή σε άλλες ναζιστικές γιορτές, ο Γ. Σπυρίδης έστελνε συγχαρητήρια τηλεγραφήματα, ενώ τα ευχαριστήρια που λάμβανε τα κορνίζαρε και τα επιδείκνυε σε όλους». Κάκι, *ό.π.*, σ. 66.

15 Το προεδρείο αποτελούσαν οι κυρίες Πάσση, Χαΐμ, Μισραχί, Περαχιά. *Φάρος*, 26.02.1937.

16 *Το Φως*, 09.07.1915.

17 ΓΑΚ Δράμας, Μέγας Κινηματογράφος Δράμας, ΑΒΕ 14, Μέγας Κινηματογράφος προς Εταιρία Κινηματογραφικών Επιχειρήσεων «Σπλέντιτ», Δράμα, 13.07.1922.

ση πλούσιων δώρων (από επώνυμα καταστήματα της πόλης) ανά μήνα με την προσκόμιση αποκομμάτων από εισιτήρια.¹⁸

Εκπληκτικό μάρκεντινγκ!

Ο Κινηματογράφος «ήταν ένα συναρπαστικό μέρος να χαζολογεί κανείς».¹⁹ Ήταν κάτι το «πρωτοφανές», σωστό αξιοθέατο: διέθετε αίθουσα μεγάλη, αμφιθεατρική, που πρόσφερε άνετη παρακολούθηση, εξαισία θεατρική σκηνή, με καμαρίνια και όλες τις ευκολίες για τους θιάσους, καθώς και αίθουσα αναμονής (τη λειτουργούσε ο επιχειρηματίας Λαρών Οβαδιά).²⁰ Από το 1919 λειτουργούσε εκεί και μονάδα παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος.²¹ Στόχος της διεύθυνσης ήταν να τον καταστήσει ένα δεύτερο αθηναϊκό κέντρο, να προβάλλονται τα σημαντικότερα κινηματογραφικά και θεατρικά έργα, έτσι ώστε «να πηγαίνει κανείς, όχι από ανάγκη για να περάσει την ώρα του, παρά από ευχαρίστησιν».²² Επιχειρηματικότητα με κοινωνικό πρόσημο. Δεν ήταν λοιπόν καθόλου παράξενο ότι παρέλασαν γνωστοί καλλιτέχνες του αθηναϊκού κέντρου (Αττίκ, Μ. Κοτοπούλη, Α. Βεάκης κ.ά.) και προβλήθηκαν διάσημες ταινίες («Η Μυστηριώδης Κυρία», με τη Γκρέτα Γκάρμπο, η «Κόκκινη Τσαρίνα» με τη Μ. Ντίτριχ κ.ά.). Κάποιες προβολές, όπως το ντοκιμαντέρ, «Ο Μέγας Διωγμός, η καταστροφή του χριστιανισμού εν

Εφημερίδα Φάρος, 22.12.1936. Διαφήμιση της ταινίας «S.O.S. Eisberg», του Arnold Fanck. Γυρισμένη το 1933 στη Γροιλανδία από τη Γερμανίδα σκηνοθέτιδα, ηθοποιό και φωτογράφο Leni Riefenstahl, γνωστή για τον θαυμασμό της στον Χίτλερ και τις ταινίες προπαγάνδας υπέρ του ναζιστικού καθεστώτος. Όπως λέγεται, η Riefenstahl στη διάρκεια των γυρισμάτων της ταινίας διάβαζε έργα του Χίτλερ... Ο «Μέγας Κινηματογράφος» προβάλλει την ταινία της εντυπωσιακά. Τραγική ειρωνεία...

Μικρά Ασία» (1926),²³ προκάλεσαν κοσμοσυρροή. Εικάζουμε ότι σε κάποιο βαθμό η ταινία θα είχε συμβάλει στην προσέγγιση γηγενών και προσφύγων ή στη σφυρηλάτηση της συλλογικής μνήμης.

Ο Κακή δεν έστησε απλώς μια κινηματογραφική επιχείρηση. Έκανε τον κινηματογράφο τρόπο ζωής και τους Δραμινοίους σινεφίλ.²⁴ Ο «Μέγας» εισήγαγε τη Δράμα στη μεταπολεμική εποχή, φέρνοντας νέα ήθη, μια νέα πολιτιστική κουλτούρα. Πρόσφερε φτηνή ψυχαγωγία στο λαϊκό κοινό που διψούσε για θέαμα και εκτόνωση. Έβγαλε μαζικά τον κόσμο έξω, τις γυναίκες προπάντων, χαρίζοντάς τους νύχτες δραμινης

«belle époque» – γεγονός σημαντικό, ιδωμένο μέσα από την επερχόμενη καταστροφή της δεκαετίας του '40. Ο Κακή δημιούργησε κινηματογραφική παράδοση. Η Δράμα του οφείλει πολλά. Και η ιστορία του κινηματογράφου οφείλει ξεχωριστό κεφάλαιο στον Κακή.

Ο πολυσχιδής Κακή δραστηριοποιήθηκε και σε άλλους τομείς. Ήταν αντιπρόσωπος της Phillips Radio στην Ελλάδα. Συγχρόνως, επέδειξε ζωηρή κοινωνική δράση. Πρωτοστάτησε στην ίδρυση του Ωδείου, όπως και η σύζυγός του Ελβίρα, με την «αγγελική φωνή», που εμφανίζεται να ερμηνεύει τραγούδια σε δίσκο του Β. Τσιτσάνη.²⁵ Όταν το καλοκαίρι του 1927 η πόλη ετοιμαζόταν πυρετωδώς να φιλοξενήσει τους Ε' Πανθρακικούς Αγώνες, ο Κακή, κάτω από τον καυτό ήλιο, έβαφε και αριθμούσε τις κερκίδες του Σταδίου. Ο Τύπος τον εγκωμίαζε:

²³ *Φάρος*, 17.11.1926.

²⁴ Όταν το 1927 επιβλήθηκε «βαριά» φορολογία, το προσωρινό κλείσιμο του «Μέγα» σχολιάστηκε ως εξής από μια κυρία: «Για μας το κλείσιμο των κινηματογράφων είναι θάνατος [...] Διότι στάσις των σινεμά θα πει στάσις των ραντεβού και αλλαγή των όρων της μεταπολεμικής ζωής». *Φάρος*, 09.11.1927.

²⁵ Δημήτρης Καζάκης, «Ελβίρα Κάκη: μια φωνή «μαντίλι χρυσοκεντημένο», *ΠΕΣΔ* (6/2017), σ. 501-511.

¹⁸ *Φάρος*, 10.12.1930.

¹⁹ Φρ. Κάκι, *ό.π.*, σ. 38. Στον «Μέγα» εργαζόταν ένας χειριστής προβολέα, ο Ρώσος πιανίστας Μπούμπνιφ, που έπαιζε ζωντανά τον καιρό του βωβού κινηματογράφου και ένας ταμίας, ο Βουρνιάς. Ο Κακή του εμπιστεύτηκε τον Κινηματογράφο και το σπίτι του, όταν αρχές του 1941, λίγο πριν από την εισβολή, εγκατέλειψε τη Δράμα οικογενειακώς και για λόγους ασφαλείας μετακόμισε στη Θεσσαλονίκη.

²⁰ *Φάρος*, 04.09.1926. Βλ. και Ηρακλής Χατζηιωαννίδης, «Το θέατρο στη Δράμα την περίοδο 1926-1927», *ΠΕΣΔ* (6/2017), σ. 526.

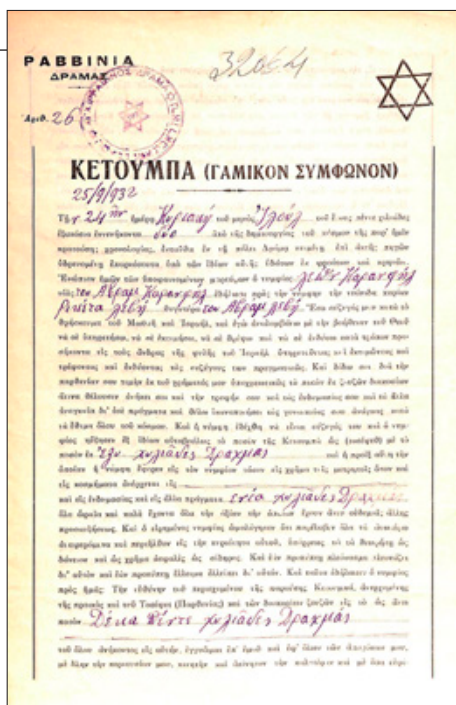
²¹ *Φάρος*, 28.04.1937.

²² *Φάρος*, 04.09.1926.

Εις τον άνθρωπον αυτόν ο καλός μας Σύλλογος «Δόξα» χρεωστεί αιωνίαν ευγνωμοσύνην το δε όνομά του θα μείνει χαραγμένο στην καρδιά κάθε αθλητού.

Αλλά δεν μπορούσε να κάμει διαφορετικά γιατί κι αυτός είναι αθλητής και δούλεψε όπως θα δούλευε κάθε αθλητής. Ένα μεγάλο εύγε σου αξίζει Αιμίλιε, και έσο βέβαιος ότι όλοι οι αθληταί θα σε ακολουθήσουν εις τον αλτρουϊσμόν [...].²⁶

Κετουμπά, συμβόλαιο γάμου, του Λεών Καρανφήλ και της Ρικέτας Λεβή, 24 Ελοούλ 5692. ΓΑΚ Δράμας.

Ιδού λοιπόν η παρακαταθήκη του Κακή. Εθελοντική εργασία για καλό σκοπό. Άλλωστε, την εποχή εκείνη για τους Δραμινοούς ο αθλητισμός ήταν τρόπος ζωής. Ο γιος του Κακή γράφει πως το ποδόσφαιρο ήταν το αγαπημένο παιχνίδι των παιδιών, κι ας έπαιζαν ξυπόλητα έχοντας για μπάλα ένα κονσερβοκούτι.²⁷ Ο Κακή είχε κάθε λόγο να υπηρετεί τον αθλητισμό προς χάρη της νέας αθλητικής γενιάς, που όμως κι αυτή τη θέρισε η Κατοχή και οι σφαγές του '41. Γι' αυτό λοιπόν η απώλεια της οικογένειας Κακή και των άλλων Εβραίων της πόλης μας ήταν βαριά.

In memoriam

Μνήμη. Αυτή η λέξη διαπερνά όποιον διαβάξει τις Κετουμπά της Ραββινίας Δράμας που απόκεινται στα ΓΑΚ της Δράμας και συντάχτηκαν τη δεκαετία του 1930. Για τη μνήμη λοιπόν του νυμφίου Δαβίδ Τσιμίνο και της νύμφης νεάνιδας Ματθίλδης Πεσσάχ, του Ιωσήφ Ρέιταν και της Ρόζας Αλχανάτη, του Λεών Καρανφήλ και της Ρικέτας Λεβή, του Δανιήλ Τεβέτ και της Λούνα Τεβέτ, του Λεόν Βεν Εζρά και της Ταμάρ Κοέν, του Βενιαμίν Πάσσι και της Γράσιας Ρούσου, του Αβραάμ Τεβέτ και της Μιριάμ Καμπελί, του Σαμπιθαί Ταλβή και της Ρέινα Βαρεσουά, του Μωϊς Μπο-

ένο και της Σουνχούλα Στρούμσα, του Σολομών Κουνέ και της Δορέττας Αλλαλούφ, του Μεϊρ Αλμοσνήνο και της Εστήρ Δανόν, του Σαμουήλ Μπενρουμπί και της Σάρας Στρούμσα, του Ιακώβ Σοέβ και της Πέρλας Μποένο, του Δανιήλ Στρούμζα και της Μαζαλτώβ Στρούμζα. Μνήμη για εκείνους που οι ιεροί όρκους τους έμελλε να μείνουν ανεκπλήρωτοι, καθώς ήδη είχαν αρχίσει να πυκνώνουν τα σύννεφα του Πολέμου.

Μνήμη. Για τα αγνοούμενα συγγενικά πρόσωπα της Σινιόρας σύζ. Νισήμ Βενβενίστε (το γένος Ισαάκ Αμαρίλιο), την Ίντα Δανόν (σύζυγο Λεών Αμαρίλιο), τη Ραχήλ Καμπελή (σύζυγο Μωϊς Αμαρίλιο), τη Σουλτάνα Σοέβ (σύζυγο Ιωσήφ Αμαρίλιο), τη Ματθίλδη Σοέβ (σύζυγο Αιμιλίου Αμαρίλιο), την Εσθήρ (σύζυγο Βενιαμίν Αμαρίλιο) που συνεληφθησαν στην Ξάνθη και την Καβάλα από τους Γερμανούς τον Μάρτιο του 1943 και απήχθησαν στην Πολωνία, όπως διαβάζουμε σε έγγραφο του Πρωτοδικείου Αθηνών με τίτλο: «Διάσκεμμα συγγενικού συμβουλίου».²⁸

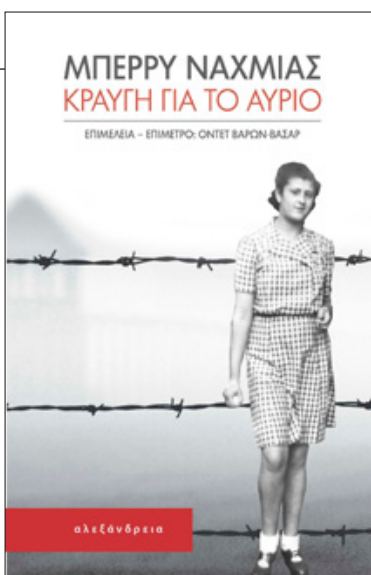
Μνήμη. Με αφητηρία μας το Μνημείο των Εβραίων Μαρτύρων του Ολοκαυτώματος. Το συναντάμε διαβαίνοντας την υδροχαρή Αγία Βαρβάρα. Τραγική ειρωνεία! Εκεί ο τελευταίος αποχαιρετισμός στην πόλη· την πόλη που ποιητικά περιγράφεται στις Κετουμπά: «[...] ενταύθα εν τη πόλει Δράμα κειμένη επί ακτής πηγών υδρευομένη επαρκέστατα υπό των ιδίων αυτής υδάτων εκ φρεάτων και πηγών».

* Η Γεωργία Μπακάλη είναι Δρ Ιστορίας του ΑΠΘ. Υπηρετεί ως αποσπασμένη στα ΓΑΚ-Δράμας. Έχει συμμετάσχει σε συλλογικούς τόμους και σε επιστημονικά συνέδρια με θέμα το προσφυγικό και το καπνεργατικό ζήτημα στην Ανατολική Μακεδονία, ενώ έχει δημοσιεύσει άρθρα για θέματα κοινωνικής Ιστορίας.

26 Θάρρος, 16.07.1926.

27 Κάκις, ό.π., σ. 37.

28 Στο συμβούλιο εμφανίστηκαν οι: Ραχαμάμ ή Ρενέ Νισήμ Βενβενίστε, Χαΐμ Μποχώρ Σαλιτέλ, Μορίς Ηλία Σαραφάνα, Νισήμ Ραχαμίμ Βενβενίστε, Ιωσήφ Νισήμ Βενβενίστε.

ΜΠΕΡΡΥ ΝΑΧΜΙΑΣ ΚΡΑΥΓΗ ΓΙΑ ΤΟ ΑΥΡΙΟ

Η επιβίωση, η μαρτυρία, η μετάδοση της μνήμης

Της ΟΝΤΕΤ ΒΑΡΩΝ – ΒΑΣΑΡ

Η εμπλουτισμένη επανέκδοση του βιβλίου της Μπέρρυ Ναχμίας αποτελεί εκδοτικό γεγονός. Η Οντέτ Βαρών-Βασάρ, επιμελήτρια του βιβλίου, υπογράφει το εκτενές επίμετρο της δεύτερης έκδοσης. Τα στοιχεία που παραθέτει για την προσωπικότητα της Μπέρρυ Ναχμίας, τη σημασία της μαρτυρίας της, σε συνδυασμό με την πρωτοποριακή για την εποχή δράση της για την Ένωση Ομήρων Ισραηλιτών Ελλάδος, αποτελούν το νέο σημαντικό υλικό που η επανέκδοση προσφέρει, καταγράφοντας για πρώτη φορά την ιστορία της Ένωσης, της οποίας η Μπέρρυ Ναχμίας υπήρξε πρόεδρος για τρεις δεκαετίες.

Η σειρά Εβραϊκά Θέματα

Η έλω να ξεκινήσω με ευχαριστίες: Η ευχαριστία μου προς τον εκδότη Κώστα Λιβιεράτο των εκδόσεων Αλεξάνδρεια και τον υπεύθυνο σειράς Γιώργο Αντωνίου (επίκουρο καθηγητή στο ΑΠΘ) δεν είναι τυπικές και δεν αφορούν μόνο το γεγονός ότι αποδέχτηκαν αμέσως την πρότασή μου. Έχουν να κάνουν με την ίδια την δημιουργία της σειράς «Εβραϊκά Θέματα». Αν δεν είχα δει τις παλιές μαρτυρίες των Ισαάκ Ματαράσσο και Μαρσέλ Νατζαρή να εκδίδονται εκ νέου, με νέα επιμέλεια, και συνοδευμένες από νέα κείμενα, δεν θα είχα σκεφτεί να προτείνω την επανέκδοση του βιβλίου της Μπέρρυ Ναχμίας, παρ' όλο που ήταν μια προσωπική οφειλή στη συγγραφέα. Αισθάνθηκα ότι αυτή ήταν η σωστή σειρά και η σωστή στιγμή για να υποδεχθεί μια νέα, διαφορετική πια έκδοση, που να ενσωματώνει τη σημερινή μας γνώση.

Οι διαφορές από την πρώτη, εξαντλημένη εδώ και πολλά χρόνια έκδοση, αφορούσαν τα εξής ζητήματα: την επιμέλεια του κειμένου, ώστε αυτό να εμφανίζεται πιο ευανάγνωστο, την επαλήθευση ιστορικών αναφορών και τη συμπλήρωση με πραγματολογικές σημειώσεις, την αλλαγή ως προς το φωτογραφικό υλι-

κό, και τέλος ένα κείμενό μου που θα ανεδείκνυε τι άλλο ήταν η Μπέρρυ. Αυτό το κείμενο, που δεν ήξερα ότι θα φτάσει τις 90 σελίδες, δεν ήθελα να είναι εισαγωγή. Η σχέση του αναγνώστη με τη συγγραφέα ήθελα να είναι αδιαμεσολάβητη ανοίγοντας το βιβλίο. Η Μπέρρυ Ναχμίας είχε αφιέρωση, είχε προμετωπίδα, είχε πρόλογο στο βιβλίο της. Όλα αυτά εισάγουν τον αναγνώστη επαρκώς. Το κείμενό μου για εκείνη, που κατέληξε μία ενδελεχής μελέτη της δράσης της, ή μια μικρή βιογραφία, αν θέλετε, ήταν απαραίτητο, γιατί συμπληρώνει την εικόνα του ανθρώπου.

Γιατί η Μπέρρυ δεν ήταν μόνο η συγγραφέας αυτού του βιβλίου, αφού η συγγραφή του στάθηκε η αφετηρία μιας πολυποίκιλης δράσης που συμπλέκεται με την ιστορία της μνήμης του Ολοκαυτώματος στην Ελλάδα. Αυτή τη μνήμη υπηρέτησε η Μπέρρυ με τη δράση της και αυτό προσπάθησα να ανασυνθέσω και να παρουσιάσω στη μελέτη μου που ενέταξα ως επίμετρο.

Ας ξεκινήσω όμως με ελάχιστα βιογραφικά για τη συγγραφέα: τον Απρίλιο του 1944 η Μπέρρυ Κασσούτο είναι ένα κορίτσι είκοσι χρονών που ζει στην Καστοριά, ως μέλος μιας μεγάλης εβραϊκής οικογένειας. Οι Καστοριανοί Εβραίοι, όπως κι οι Θεσσαλονι-

κείς κι όλοι οι Εβραίοι των πόλεων της Μακεδονίας και της Θράκης ήταν σεφαραδίτες, απόγονοι δηλαδή των Ισπανόφωνων Εβραίων που ήρθαν διωγμένοι από την καθολική Ισπανία και βρήκαν καταφύγιο στις φιλόξενες πόλεις της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ριζωμένη λοιπόν κοντά 4,5 αιώνες στις όχθες της λίμνης της Καστοριάς, η εβραϊκή κοινότητα ζούσε και ευημερούσε στη συνοικία την επονομαζόμενη «Εβραΐδα». Η ίδια η Μπέρρυ ήταν πολύ δεμένη με τον γενέθλιο τόπο και αγαπούσε πολύ την ιδιαίτερη πατρίδα της. Ο προπολεμικός κόσμος της αποτελείτο από Καστοριανούς, Εβραίους και Χριστιανούς, έτσι τον αντιλαμβάνόταν.

Στην Καστοριά θα συλληφθεί από τις γερμανικές αρχές Κατοχής, μαζί με όλη της την οικογένεια και ολόκληρη την εβραϊκή κοινότητα (χίλια άτομα περίπου), στις 24 Μαρτίου του 1944. Λίγο αργότερα θα μεταφερθούν στο στρατόπεδο στο Χαρμάνκιοϊ, σε προάστειο της Θεσσαλονίκης, και την 1^η Απριλίου θα επιβιβαστούν στον συρμό που έχει άγνωστο προορισμό. Στις 11 Απριλίου η αποστολή θα φτάσει στο στρατόπεδο εξόντωσης του Άουσβιτς-Μπίρκεναου, άγνωστο έως τότε τοπωνύμιο. Η υπόλοιπη οικογένεια, από τον παππού της μέχρι τα αδερφάκια και ξαδερφάκια της που είναι πολύ μικρά, θα σταλεί κατ' ευθείαν στους θαλάμους αερίων. Το ίδιο και συνομήλικες φίλες της με μωρά. Εκείνη, και τη λίγο μικρότερη ξαδέλφη της Γκίτα Ζαχαρία, τις σώζει το γεγονός ότι δεν έχουν μωρά, ότι είναι νέες και γερές και τις επιλέγουν για εργασία. Κι όταν η Μπέρρυ προσπαθεί απεγνωσμένα να ανέβει στο καμιόνι με τον πατέρα της και τους άλλους, που δεν ξέρει ότι έχει προορισμό τους θαλάμους αερίων, ένας Γερμανός την εμποδίζει, την ξυλοκοπά και την υποχρεώνει να υπακούσει. Πρώτη σύμπτωση: αν κάποιος άλλος στη θέση του δεν είχε επιμείνει τόσο, η κοπέλα θα είχε την τύχη των υπολοίπων. Η ζωή των επιζώντων είναι φτιαγμένη από άπειρες τέτοιες συμπτώσεις.

Τα γενέθλιά της των 20 θα τα περάσει στο στρατόπεδο του Άουσβιτς (στις 30 Απριλίου), εξάλλου δεν αναφέρεται ποτέ σ' αυτά. Την επόμενη χρονιά, τα γενέθλιά της των 21 θα τα περάσει στο στρατόπεδο του Μάλχοβ, όπου 4-5 μέρες μετά θα τη βρει η απελευθέρωση, καθώς το στρατόπεδο θα καταλάβει ο σοβιετικός στρατός. Ούτε σ' αυτά αναφέρεται.

Το βιβλίο της χωρίζεται σε τρία μέρη: τη ζωή της

πριν την εκτόπιση, το στρατόπεδο και την επιστροφή. Η αφήγηση της στρατοπεδικής εμπειρίας καταλαμβάνει 160 σελίδες από τις 260. Ξεκινά με το ταξίδι για το Άουσβιτς, συνεχίζει με την παραμονή επί ένα χρόνο στο στρατόπεδο του Μπίρκεναου, ύστερα αφηγείται τις φριχτές πορείες θανάτου και τέλος τα ναζιστικά στρατόπεδα της Γερμανίας από τα οποία περνά και όπου θα τη βρει η απελευθέρωση. Οι υπόλοιπες 100 σελίδες μοιράζονται στα πριν, τα παιδικά κι εφηβικά χρόνια στην Καστοριά, στον χαμένο δηλαδή για πάντα παράδεισο, και στην περίοδο από την απελευθέρωση μέχρι την επιστροφή. Η Μπέρρυ θα ζήσει μία εκπληκτική οδύσσεια μέχρι να επιστρέψει. Βάζει τελεία στην αφήγησή της ενώ βρίσκεται στο στρατιωτικό αεροπλάνο που τη μεταφέρει από τις Βρυξέλλες στην Ελλάδα. Εκεί σταματά, μετέωρη στον αέρα.

Θυμάμαι εδώ τον Καμπανέλλη, στο *Μάουτχαουζεν*, που κλείνει την αφήγησή του στο τραίνο στην Ιταλία που τον πηγαίνει προς το λιμάνι όπου θα πάρει το πλοίο για την Ελλάδα.

Η απελευθέρωση λοιπόν θα τη βρει στο Μάλχοβ, ένα στρατόπεδο κοντά στο Βερολίνο. Τότε -και μόνο τότε- εκείνη καταρρέει και όπως λέει η ίδια «Μόλις είδα τους Ρώσους γιατρούς, μου συνέβη κάτι παράξενο: εγκατέλειψα τον εαυτό μου κι αφέθηκα στα χέρια τους. Δεν ήθελα ν' αντιδράσω άλλο. Φτάνει, είπα» (σ. 223-224).

Την έσωσαν οι Ρώσοι γιατροί και οι νοσοκόμες, που τη φρόντισαν πάρα πολύ. Εκείνη ήταν μία από τις στιγμές που έφτασε πολύ κοντά στον θάνατο, αφού είχε γλιτώσει από τις κακουχίες του στρατοπέδου και τις φριχτές πορείες θανάτου, όπου πέθαναν οι περισσότεροι. Η Μπέρρυ όμως είχε γερή κράση, και κυρίως είχε τεράστια ψυχική δύναμη.

Μετά από ένα χρόνο στο στρατόπεδο είχε κυριολεκτικά χαλυβδωθεί. Η επιστροφή δεν ήταν προδιαγεγραμμένη, η Μπέρρυ πήρε πολλές αποφάσεις για τη ζωή της από τη μέρα που ελευθερώθηκε το Μάλχοβ. Ένα εύπορο άτεκνο ζευγάρι Εβραίων στο Βέλγιο, της προτείνει να την υιοθετήσουν, να την σπουδάσουν, να τη φροντίσουν. Αρνείται. Ο Τζουζέπε, ο υπέροχος Ιταλός καθολικός, της προτείνει να γυρίσει στην Ιταλία μαζί του. Αρνείται. Επιμένει να επιστρέψει στην Ελλάδα, στην Καστοριά, και το πετυχαίνει μέσα από απίστευτες περιπέτειες. Η οδύσσεια της επιστροφής είναι από τα πιο συναρπαστικά τμήματα του βιβλίου της.

Η ιδιαιτερότητα της γυναικείας μαρτυρίας

Η Μπέρρυ είναι η πρώτη Ελληνίδα Εβραία επιζώσα του Αουσβιτς που θα δημοσιεύσει ολοκληρωμένο βιβλίο. Όταν το 1985 κάθεται να γράψει, τι έχει κυκλοφορήσει έως τότε στην Ελλάδα; Ελάχιστα πράγματα. Το 1974, την ίδια χρονιά που εκδίδεται μεταφρασμένο από τα γαλλικά το μνημειώδες έργο του Ραββίνου Μόλχο και του ιστορικού Ιωσήφ Νεχαμά *In Memoriam*, εκδίδεται και μία ολιγοσέλιδη μεταφρασμένη μαρτυρία του Αλμπέρτο Μενασσέ με τίτλο *Birkenau* (θέλω να μνημονεύσω τον μεταφραστή και των δύο Γεώργιο Ζωγραφάκη). Εκδόσεις και οι δύο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, που κοσμούν τις οικογενειακές βιβλιοθήκες και δεν διακινούνται κανονικά. Πρόκειται για εκδόσεις κοινοτικού ενδιαφέροντος, αυτό που λέμε “confidentielles”. Το 1982 ο Χάιντς Σαλβατώρ Κούνιο θα εκδώσει με δικά του έξοδα και δίχως εκδότη τον ογκώδη τόμο του *Έζησα τον θάνατο*, που εκτός από την μαρτυρία περιλαμβάνει ένα ετερογενές υλικό από τις έρευνές του και τα αναγνώσματά του.

Η Μπέρρυ Ναχμίας λοιπόν έχει τις εξής «πρωτιές»: είναι η πρώτη γυναίκα που θα εκδώσει βιβλίο μ’ αυτό το θέμα (λέω θα εκδώσει κι όχι θα γράψει, γιατί η Θεσσαλονικιά Λίζα Πίνχας έχει ολοκληρώσει ήδη από τη δεκαετία του ‘70 ένα εκπληκτικό χειρόγραφο στα γαλλικά, αλλά αυτό θα μείνει για δεκαετίες στο συρτάρι της, θα εκδοθεί μόνο μετά θάνατον, το 2014, από το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος στην ελληνική μετάφραση της Γαρυφαλλιάς Μίχα, στα αγγλικά, και το 2016 στα γαλλικά, *Récit de l'enfer*, εκδ. Le manuscrit). Δεύτερον, γράφει πλέον κατ’ ευθείαν ελληνικά, για την Μπέρρυ τα ελληνικά είναι η γλώσσα της, ενώ οι μορφωμένοι σεφαραδίτες της Θεσσαλονίκης έγραφαν γαλλικά. Τρίτον, είναι από την Καστοριά κι όχι από τη Θεσσαλονίκη, η εκτόπιση δεν αφορούσε μόνο τους Θεσσαλονικείς. Τέταρτον, το βιβλίο της θα βγει το 1989 από εμπορικό εκδοτικό οίκο της Αθήνας, που ξέρει να το διακινήσει και να το προωθήσει (τον Κάκτο). Αυτό το τελευταίο στάθηκε ιδιαίτερα σημαντικό.

Η Λίζα Πίνχας ξεκινά το βιβλίο της γράφοντας: «Ακολουθώντας το παράδειγμα όλων όσων έχουν γράψει για τα στρατόπεδα ανδρών, θέλω κι εγώ με τη σειρά μου να σας δώσω μερικές λεπτομέρειες για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης γυναικών» (σ. 65). Η Μπέρρυ, δίχως να το δηλώνει προγραμματικά, με μια

γραφή πιο ελεύθερη, πιο λογοτεχνική, πιο ευανάγνωστη, μας βάζει στον γυναικείο κόσμο του στρατοπέδου. Με άλλες συντρόφισσές της θα χαθεί μες στο αχανές στρατόπεδο (όπως με την ξαδέρφη Γκίτα, που θα την ξαναβρεί στις πορείες), άλλες θα γνωρίσει. Η σχέση με τις άλλες είναι πάντα παρούσα και εξαιρετικά σημαντική. Η στρατοπεδική εμπειρία είναι μια συλλογική εμπειρία και αυτό είναι εντονότερο στις γυναικείες μαρτυρίες. Το μοίρασμα, η αλληλεγγύη, η έγνοια της μίας για την άλλη, σώζουν στις ακραίες αυτές καταστάσεις ζωές. Η κάθε επιζώσα μιλά και γι’ αυτές που χάθηκαν (αδερφές, ξαδέρφες, συντρόφισσες). Θεωρώ πως μια ιδιαιτερότητα στις γυναικείες μαρτυρίες είναι η θέση που δίνεται στις άλλες.

Η γραφή αποτυπώνει εδώ μια πραγματικότητα. Έτσι βίωσαν τη γυναικεία τους στρατοπεδική εμπειρία, μες στη συντροφικότητα και την αλληλεγγύη. Κι αυτό ήταν επίσης ένας παράγων καθοριστικός για την επιβίωση. Όταν πολύ εύκολα μπορούσε να γλιστρήσει μία κοπέλα στην εγκατάλειψη που σήμαινε βέβαιο θάνατο, υπήρχε ένα άλλο χέρι που την τραβούσε. Κι αυτή ήταν μια τεράστια ήττα του ναζισμού που απαγόρευε και τιμωρούσε την αλληλεγγύη. Έτσι η Μπέρρυ και η Γκίτα, στηρίζοντας η μία την άλλη, βγήκαν ζωντανές από τις πορείες θανάτου όπου πέθανε η πλειονότητα των ανθρώπων.

Η πρώτη ανάγνωση

Για μένα προσωπικά η πρώτη ανάγνωση του χειρογράφου της εκείνο το μακρινό καλοκαίρι του 1987 υπήρξε ιδρυτική: η Μπέρρυ, αγαπημένη θεία μου, με πήρε από το χέρι και μ’ έβαλε στον κόσμο του στρατοπέδου: στον κόσμο του θανάτου για τους πολλούς και της επιβίωσης για τους ελάχιστους τυχερούς, στον κόσμο του παραλογισμού, εκεί που δεν υπάρχει γιατί, που η αυθαιρεσία είναι νόμος, οι άνθρωποι δεν έχουν όνομα και οι γυναίκες δεν έχουν μαλλιά. Ο αναγνώστης ταξιδεύει μαζί της στοιβαγμένος στο τραίνο, εισέρχεται στο στρατόπεδο και αντιμετωπίζει το απόλυτο κακό, αλλά και τις τεράστιες δυσκολίες στην καθημερινή επιβίωση. Η Μπέρρυ ήξερε να μη φορτώσει με την εκ των υστέρων γνώση την αφήγησή της, αλλά να τη διηγηθεί μέσα από την έκπληξη του εικοσάχρονου κοριτσιού που θα ανακαλύψει τη φρίκη. Ο αναγνώστης ανακαλύπτει μαζί της. Κι αυτός που δεν ξέρει, μαθαί-

νει. Κι αυτός που ξέρει, μαθαίνει περισσότερα ή τα νιώθει και τα αντιλαμβάνεται διαφορετικά. Πιστεύω επίσης, και μου το επιβεβαίωσαν δάσκαλοι με τους οποίους συνεργάζομαι στην εκπαίδευση για το Ολοκαύτωμα, ότι είναι ιδανικό ανάγνωσμα για να δουλέψουν με εφήβους αυτά τα θέματα, κι όχι μόνο στο μάθημα της ιστορίας αλλά και σ' αυτό της λογοτεχνίας.

Σήμερα που δεν έχουμε πια τη ζωντανή παρουσία της, έχουμε όμως πάντα τη φωνή της μέσα από το βιβλίο της που είναι η παρακαταθήκη της: «Αυτό το κορμί που επέζησε είχε όμως μέσα του μια ψυχή που πόνεσε πολύ, που πέρασε μεγάλη δυστυχία, απογοήτευση, αδικία, πόνο, προδοσία, αρρώστια, εγκλήματα, αλλά συγχρόνως απέκτησε πολλή-πολλή δύναμη, κι έμαθε τι θα πει αφοσίωση, αγάπη, συμπόνοια- κι αυτό ήταν πολύ σημαντικό. Και σκέφθηκα πως κανένας δεν θα τα καταλάβει όλα αυτά, εάν δεν τα' χει ζήσει ο ίδιος τόσο έντονα όπως εγώ. Γιατί εγώ ήμουν πολύ πλούσια σε αγώνα και πολύ πλούσια σε πόνο, γιατί εγώ ήμουν πολύ πλούσια σε ζωή» (σελ. 260).

Ο χρόνος της γραφής

Η Μπέρρυ απελευθερώνεται στο Μάλχοβ το 1945. Στο τέλος του πρόλογου της σημειώνει «7 Νοεμβρίου 1985». Ο πρόλογος αρχίζει με τη φράση: «Σήμερα αρχίζω τελικά το μεγάλο μου βιβλίο...» (σ. 11). Σαράντα ολόκληρα χρόνια μετά αρχίζει το βιβλίο της; Για όποιον δεν έχει εξοικείωση με τα ζητήματα αυτά προβάλλουν φυσικά δύο ερωτήματα: αφενός γιατί να αργήσει τόσο να γράψει και αφετέρου, αφού πέρασαν τέσσερις δεκαετίες, γιατί να θέλει να επιστρέψει στο παρελθόν; Η απάντηση είναι διπλή κι έχει να κάνει τόσο με κάτι συλλογικό όσο και με κάτι προσωπικό. Στο επίπεδο του συλλογικού, η δεκαετία του '80 είναι η δεκαετία στην οποία αναδύεται διεθνώς η μνήμη της εξόντωσης των Εβραίων από τους ναζί, που τότε εξάλλου θα ονομαστεί και Ολοκαύτωμα ή Shoah. Η Μπέρρυ παρακολουθεί στενά τη διεθνή εξέλιξη.

Η σιωπή γύρω από την εξόντωση των Εβραίων από τους ναζί, με τη βοήθεια των συνεργατών τους, ήταν βαριά και κράτησε πολλές δεκαετίες. Γενικότερα όμως ο λόγος που παρήγαγε η εμπειρία των ναζιστικών στρατοπέδων, η στρατοπεδική λογοτεχνία, όπως ονομάστηκε αργότερα, ήταν ένας δύσκολος λόγος που χρειάστηκε χρόνος. Οι περισσότεροι μάρτυ-

ρες, πλην λίγων εξαιρέσεων, δεν θα γράψουν αμέσως, αλλά δεκαετίες αργότερα, ακόμη κι αν δεν είχαν εκποπιστεί ως Εβραίοι αλλά ως πολιτικοί κρατούμενοι σε ναζιστικά στρατόπεδα. Ο Χόρχε Σεμπρούν, που ήταν πολιτικός κρατούμενος στο Μπούχενβαλντ, στο βιβλίο του *Γραφή ή Ζωή* το 1995 αναλύει τους λόγους αυτής της ετεροχρονισμένης γραφής. Η μνήμη/γραφή τον οδηγούσε πίσω στον θάνατο, ενώ ή λήθη/ζωή τον έφερνε στη ζωή. Έπρεπε να αφήσουν πίσω τους τις μαύρες αναμνήσεις, να περάσουν μία περίοδο θεραπευτικής λήθης, για να συναντήσουν πάλι τη ζωή αυτοί οι νέοι άνθρωποι. Ο Πρίμο Λέβι, πάλι, που ανήκει στις εξαιρέσεις που δημοσίευσαν πολύ νωρίς, το 1947, δεν θα κατακτήσει τη φήμη του παρά μέσα στη δεκαετία του '60 και του 70. Αυτή η διαλεκτική της λήθης και της μνήμης, της σιωπής και της γραφής βασανίζει και την Μπέρρυ. Το λέει εξαρχής στον πρόλογο της όταν βασανίζεται από δύο φωνές κι η μια της λέει να βυθιστεί στο παρελθόν και να γράψει κι η άλλη την αποτρέπει. Το έλεγε ήδη με κάποιον τρόπο στην πρώτη φράση το πρώτου της κειμένου του 1945: «Θέλησα να μη θυμάμαι πια και να σβήσω από τη μνήμη μου τα φριχτά μαρτύριά μου» (σ. 355).

Ο προσωπικός λόγος που επιστρέφει στη μνήμη τη δεκαετία του '80 είναι πως η ξαφνική απώλεια του συζύγου της, το 1980, της επιτρέπει και της επιβάλλει να επαναπροσδιοριστεί. Η οικογενειακή ζωή έχει πάρει άλλη τροπή, τα παιδιά της είναι ενήλικα από καιρό, έχει πλέον εγγόνια, δεν έχει συζυγικές υποχρεώσεις. Η νέα ταυτότητα που η Μπέρρυ θα χτίσει για την υπόλοιπη ζωή της -που θα διαρκέσει πολύ, αφού θα ζήσει έως το 2013- είναι η ταυτότητα του επιζώντα που μάχεται γι' αυτή τη μνήμη. Κι αυτή είναι μία στάση εξόχως πολιτική. Η Μπέρρυ δεν πρόβαλε ποτέ την ιδιότητα του «θύματος». Δεν απαιτούσε την προσοχή για όσα τράβηξε ούτε ήταν ποτέ δυνατόν να προκαλέσει οίκτο. Απαιτούσε να ενώσει τη φωνή της με τους άλλους για να καταγγείλει το αποτρόπαιο έγκλημα του ναζισμού. Και για να διασώσει τη μνήμη όσων χάθηκαν, και για να μιλήσει για όλους όσους και όσες δεν ήταν σε θέση να γράψουν οι ίδιοι. Η εμπειρία της Μπέρρυ δεν ήταν ένα τείχος που την απέκοπτε από τον έξω κόσμο. Ήταν η γέφυρα για να επικοινωνήσει με πολύ περισσότερο κόσμο από ό,τι είχε ποτέ φανταστεί. Εξ ου και ο τίτλος του βιβλίου *Κραυγή για το αύριο*. Προς ένα καλύτερο αύριο προσέβλε-

Από τα αποκαλυπτήρια του Μνημείου Ολοκαυτώματος στην Καστοριά, 13.10.1996. Αρχείο Φωτεινής και τη Νανάς Βλαχοπούλου.

πε και γι' αυτό εργαζόταν. Αυτή είναι και η παρακαταθήκη της.

Το Επίμετρο

Αν το 1989, που εκδόθηκε το βιβλίο, η Μπέρρυ ήταν η συγγραφέας ενός βιβλίου, δεν μπορούσα σήμερα να δεχτώ ότι το βιβλίο θα έβγαине δίχως μνεία του τι άλλο έκανε η Μπέρρυ. Αν οι περισσότεροι μάρτυρες ολοκληρώνουν το χρέος της μνήμης με τη συγγραφή της μαρτυρίας τους, την οποία μπορεί ίσως και να υποστηρίξουν με κάποιες ομιλίες, για την Μπέρρυ η έκδοση δεν ήταν το τέλος μιας πορείας αλλά η αφετηρία. Γι' αυτή της λοιπόν τη δράση, αλλά και για την υπόλοιπη ζωή της, έγραψα ένα επίμετρο 90 σελίδων. Το βιβλίο δηλαδή περιέχει και μια εκτενή βιογραφία-μελέτη. Αν μ' ενδιέφερε τόσο, ήταν επίσης γιατί, καθώς μελετώ εδώ και μια δεκαετία την ανάδυση της μνήμης της γενοκτονίας των Εβραίων στην Ελλάδα και καταγράφω τις εκδηλώσεις της και τα κανάλια από τα οποία περνά, όταν έσκυψα πάνω στο Αρχείο της Μπέρρυς, που απόκειται στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, για να τεκμηριώσω την εικόνα που είχα για τη δράση της, ανακάλυψα το εξής: δεν υπήρχε πτυχή της μνήμης του γεγονότος που να μην την είχε υπηρετήσει, στην οποία να μην είχε εμπλακεί, συχνά με καθοριστικό τρόπο. Όλα τα κανάλια από τα οποία περνούσε η συγκρότηση της μνήμης αυτής στην Ελλάδα, από το 1990 και μετά, και τα οποία αποτύπωνα με μεγαλύτερη ενάργεια στο έργο μου, καθώς περνούσαν τα χρόνια, έπαιρναν σάρκα και οστά μέσα από τη δράση της Μπέρρυς Ναχμίας. Είδα ότι θα μπορούσα να αφηγηθώ τη συγκρότηση της μνήμης της Shoah στην Ελλάδα μέσα από τη δραστηριότητα της Μπέρρυς.

Στο βιβλίο μου *Η Ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης*

(Εστία 2013) έγραφα για μνημεία Ολοκαυτώματος, για τελετές μνήμης στην Ημέρα Μνήμης (την 27^η Ιανουαρίου), για εκπαίδευση, για μαρτυρίες γραπτές και προφορικές: η Μπέρρυ συνεισέφερε σε όλα αυτά. Και σε άλλα ακόμη, όπως στην Ίδρυση Σωματίου Απογόνων Θυμάτων Ολοκαυτώματος, στην επονομαζόμενη οργάνωση της «Δεύτερης Γενιάς». Γιατί την ένοιαζε και την απασχολούσε ιδιαίτερα η μεταβίβαση και το μέλλον. Δεν θα πω άλλα, ο αναγνώστης που θα ενδιαφερθεί για όλα αυτά θα βρει τροφή στη μελέτη μου στο επίμετρο. Μόνο τούτο: Τώρα πια το βιβλίο αυτό δεν μιλά μόνο για όσα υπέστη η Μπέρρυ επί ένα χρόνο και για τον αξιοθαύμαστο τρόπο με τον οποίο τα αντιμετώπισε, αλλά και για την υπόλοιπη ζωή της και κυρίως για όσα έπραξε επί τρεις δεκαετίες (από το 1981 ως το 2007) ως πρόεδρος της Ένωσης Ομήρων Ισραηλιτών Ελλάδος. Αυτός ήταν ο προσωπικός ακτιβισμός της που τον έθεσε στην υπηρεσία της Μνήμης της Shoah με τόσο γόνιμο τρόπο, εκείνες τις ιδρυτικές για τη μνήμη αυτή στην Ελλάδα δεκαετίες.

* Το κείμενο αυτό βασίζεται στις δύο παρουσιάσεις του βιβλίου που έγιναν από το PUBLIC, στις 19 Οκτωβρίου 2020, και στη 17^η Διεθνή Έκθεση Βιβλίου Θεσσαλονίκης, στις 26 Νοεμβρίου 2020 και έχει διατηρηθεί η προφορικότητά του. Και οι δύο παρουσιάσεις είναι αναρτημένες στις αντίστοιχες ιστοσελίδες. Ευχαριστώ άλλη μία φορά τους συνομιλητές μου στις παρουσιάσεις αυτές: Γιώργο Αντωνίου, Ζανέτ Μπατινίου, Ειρήνη Αναστασοπούλου, Χρήστο Τσαμπρούνη, Μαρία Καβάλα, Αίγλη Μπρούσκου, Τάσο Ρέτζιο. Και βέβαια την ξαδέλφη μου Ρίτα Ναχμίας-Βεντούρα για την απόλυτη εμπιστοσύνη στο εγχείρημά μου.

* Σημ.: Η φωτογραφία που δημοσιεύεται εδώ είναι από τα αποκαλυπτήρια του Μνημείου Ολοκαυτώματος στην Καστοριά. Είναι ανέκδοτη και ανήκει στο προσωπικό αρχείο της Φωτεινής και τη Νανάς Βλαχοπούλου από την Καστοριά, η μητέρα των οποίων ήταν συμμαθήτρια της Μπέρρυς Ναχμίας και εικονίζεται στη φωτογραφία μαζί με την Μπέρρυ. Τις ευχαριστώ για την άδεια δημοσίευσης της φωτογραφίας. Ο.Β.Β.

* Η Οντέτ Βαρόν-Βασάρ είναι ιστορικός και συγγραφέας των βιβλίων «Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση» (Εστία, 2009) και «Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης. Κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων» (Εστία, 2013). Διευθύνει σεμινάριο για τη γενοκτονία των Εβραίων στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος.

ΙΩΣΗΦ ΛΟΒΙΓΓΕΡ :

Η Ελλάδα, γη ασυλίας

Του MAURICE AMARAGGI

Ερευνώντας την εξιστόρηση της νομικής οργάνωσης για την ατιμωρησία των Ναζι εγκληματιών πολέμου στην Ελλάδα ανακάλυψα μια προσωπικότητα για την οποία δεν είχα ακούσει ποτέ. Η αντήχηση του ονόματός του παρέπεμπε την σκέψη μου περισσότερο στον κόσμο των Ασκεναζιτών παρά σ' εκείνον των Σεφαραδιτών ή των Ρωμανιωτών. Ο Ιωσήφ Λόβιγγερ, που υπήρξε ένας εκ των προέδρων του ΚΙΣΕ (Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος) καταγόταν από την Ουγγαρία. Ο γιός του Ανδρέας Λόβιγγερ, ο οποίος τρέφει μεγάλο θαυμασμό για τον πατέρα του, μου διηγήθηκε μια πολύ ιδιαίτερη ιστορία.

Όταν το 1933 ο Χίτλερ έρχεται στην εξουσία στη Γερμανία, ο Ιωσήφ Λόβιγγερ είναι δεκαεννέα ετών και έχει μόλις τελειώσει την δευτεροβάθμια εκπαίδευσή του. Έχει το προαίσθημα ότι θα ξεσπάσει ο πόλεμος και κανείς δεν μπορεί να περιμένει τίποτα καλό από αυτό το καθεστώς που διατρανώνει έντονο αντισημιτισμό. Το Ουγγρικό καθεστώς, υπό την πρωτοκαθεδρία του Μίκλος Χόρτυ, τάσσεται υπέρ της Γερμανίας και υιοθετεί ολοένα και πιο περιοριστικά μέτρα για τους 800.000 Εβραίους της χώρας, πηγαίνοντας από την απαγόρευση άσκησης κάποιων επαγγελμάτων μέχρι την απαγόρευση των μικτών γάμων και του ασπασμού της Χριστιανικής θρησκείας.

Ο Ιωσήφ Λόβιγγερ, αποφασίζει να φύγει από τη χώρα. Έχει έναν εξαδέλφο ενταλαμμένο από μια Ουγγρική εταιρεία για

Ο Ιωσήφ Λόβιγγερ, παιδί, μπροστά από το κατάστημα του πατέρα του στην Ουγγαρία.

να κάνει δασικές εργασίες στην Ελλάδα. Πηγαίνει να τον συναντήσει. Η Ελλάδα γνωρίζει εκείνη την εποχή πολιτικές αναταραχές, που βλέπουν την δημοκρατία να κάνει χώρο στην βασιλεία, καθώς και τον ερχομό του Ιωάννη Μεταξά. Ο τελευταίος καταργεί το Ελληνικό Κοινοβούλιο, με σύμφωνη γνώμη του βασιλέως, και εγκαθιστά ένα καθεστώς στη γραμμή των ισχυρών δεξιών καθεστώτων της εποχής. Του Λόβιγγερ του αρέσει η Ελλάδα, ιδρύει στην Αθήνα μια εταιρεία που πουλάει έπιπλα και μαθαίνει να διαβάσει και να γράφει Ελληνικά. Είναι άνθρωπος της θρησκείας και κάθε Παρασκευή πηγαίνει στη Συναγωγή όπου δημιουργεί εγκάρδιες σχέσεις με την τοπική κοινότητα. Παράλληλα, υποστηρίζει και βοηθά όλους όσους προσπαθούν να ξεφύγουν από το ναζιστικό καθεστώς και

που μετά το Άνσλους βρέθηκαν στην Αυστρία. Τα σύνορα της Ευρώπης κλείνουν ολοένα και περισσότερο αλλά η Ελλάδα παραμένει ακόμα μια χώρα όπου η είσοδος σε αυτήν επιτρέπεται, ώστε κάποιος να μπορεί μετά να ανοίξει νέους ορίζοντες. Έτσι φτάνει στην Αθήνα εκείνη που έμελλε να γίνει σύζυγός του, η Μπέρτα. Προέρχεται από μια οικογένεια με τέσσερις κόρες που στη διάρκεια μιας πολύ σύντομης περιόδου, κατά την οποία ήταν εφικτή η αναχώρηση από την Αυστρία, μπόρεσε να πάρει βίζα για την Ελλάδα. Η οικογένειά της είναι διασκορπισμένη. Μία από τις αδελφές της μπόρεσε να πάρει βίζα για τη Γαλλία, μια άλλη για τη Μεγάλη Βρετανία, όπου θα εργαστεί ως οικιακή βοηθός. Ο σύζυγός της θα μπορέσει να βγάλει βίζα για τη Σανγκάη. Η τελευταία αδελφή φεύγει για τη Βραζιλία. Στάθηκαν όμως τυχερές μέσα στην ατυχία τους.

Στη διάρκεια των ετών της δράσης του ο Ιωσήφ Λόβιγγερ θα συνδεθεί με τρεις προσωπικότητες και θα οδηγήσει στην αναγνώρισή τους ως Δικαίους των Εθνών. Τον Δημήτριο Βλαστάρη, διευθυντή επιφορτισμένο για τους

πρόσφυγες στο Υπουργείο Εξωτερικών, ο οποίος διέθεσε αρκετές άδειες παραμονής καθώς και Ελληνικά διαβατήρια βεβαιώνοντας ένταξη στην Ορθόδοξη θρησκεία

Φωτογραφία του γάμου του Ιωσήφ και της Μπέρτα Λόβιγγερ, το 1943 στην Κατοχή.

και της συζύγου του στην Παλαιστίνη, μέσω της θαλάσσιας οδού προς την Εύβοια, το Τσεσμέ και τη Σμύρνη, όπως περιγράφει ο Ισαάκ Γιοσέφ.

Ο Ανδρέας Λόβιγγερ περιγράφει τον πατέρα του ως άνθρωπο πολύ γενναιόδωρο και γενναίο. Διηγείται την ιστορία των δύο συλλήψεών του καθώς και της διαφυγής του. Συνελήφθη για πρώτη φορά από τις Ιταλικές δυνάμεις κατοχής, με την κατηγορία ότι έγραφε φεϊγβολάν κατά του Μουσσολίνι. Ο Λόβιγγερ δείχνει να έχει κρατήσει θετικές αναμνήσεις από την παραμονή του στις Ιταλικές φυλακές. Η τροφή ήταν πολύ καλή και στους κρατούμενους φέρονταν ευγενικά. Παραμένον-

Πλαστή ταυτότητα της συζύγου του Ιωσήφ Λόβιγγερ.

τας για μήνες πίσω από τα κάγκελα της φυλακής γνωρίστηκε με έναν άλλο συγκρατούμενό του, τον Γεώργιο Παπανδρέου, τον οποίο θα συναντήσει και πάλι αργότερα όταν εκείνος θα είναι Πρωθυπουργός. Στη συνέχεια -και αφού η Αθήνα περνάει υπό Γερμανική κατοχή- το Ουγγρικό του διαβατήριο δεν μπορεί πλέον να τον προ-

στατέψει. Μετά από μια καταγγελία οργανώθηκε ένα μπλόκο. Συνελήφθη και οδηγήθηκε στη Συναγωγή των Αθηνών, όπου γινόταν η καταμέτρηση των Εβραίων της πόλης. Η μοίρα θέλησε η σύζυγός του να τον συναντήσει την επόμενη ημέρα. Αγκαλιάζοντάς την της ψιθύρισε στο αυτί να μην κάνει τίποτα και να φύγει αμέσως.

Στη Συναγωγή, οι αστυνομικοί αντιλαμβάνονται ότι δείχνει σαν Γερμανός και του αναθέτουν να μεταφράσει τις εντολές προς εκείνους που ήταν ήδη εκεί και των οποίων ο αριθμός συνεχώς αυξανόταν. Τη δεύτερη ημέρα, προς το απόγευμα, πλησίασε τον αξιωματικό που είχε αναλάβει καθήκοντα και του ζήτησε να τον αφήσει

"Greek Jews Challenging Waldheim", δημοσίευμα των New York Times, 10.4.1986, με δηλώσεις του τότε προέδρου του ΚΙΣΣΕ Ιωσήφ Λόβιγγερ, ο οποίος σε συνέντευξη Τύπου παρουσίασε στοιχεία για τη δράση του Κούρτ Βαλντχάιμ στη Θεσσαλονίκη μεταξύ 1943 - 1944.

μερικά λεπτά να ξεκουραστεί στον έξω χώρο, δεδομένου ότι εργαζόταν καθ' όλη την διάρκεια της νύχτας. Ο αστυνομικός συμφώνησε να του δώσει την άδεια, σκεπτόμενος χωρίς αμφιβολία ότι επρόκειτο για κάποιον από τους συνεργάτες τους. Αφού βγήκε από τη Συναγωγή, ο Ιωσήφ Λόβιγγερ, έφυγε για να ζητήσει καταφύγιο σε φίλους προσκείμενους στην αντίσταση. Δεν ήξερε βέβαια τι είχε απογίνει η σύζυγός του. Τα κρησφύγετα άλλαζαν κάθε δύο ή τρεις εβδομάδες ώστε να μειωθεί το ρίσκο για εκείνους που τον έκρυβαν. Η τύχη ήθελε σ' ένα από αυτά τα κρησφύγετα να συναντήσει και πάλι την σύζυγό του, η οποία ήδη κρυβόταν εκεί. Η συνέχεια ήταν η διαφυγή του από την Ελλάδα. Ο Ιωσήφ Λόβιγγερ εργάστηκε για τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, στη Χάιφα, μέχρι την επιστροφή του στην Ελλάδα μετά τον πόλεμο.

Εκίνησε και πάλι τις Κοινοτικές του δραστηριότητες, αρχικά σε Αθηναϊκό και κατόπιν σε πανελλήνιο επίπεδο. Τα χρόνια του πολέμου του επέτρεψαν να έρθει σ' επαφή με πολλούς πολιτικούς άνδρες, που όλοι τους επρόκειτο να ανέλθουν στην εξουσία. Το βασικό μέλημα στις πρώτες δεκαετίες ήταν η ανοικοδόμηση. Η δίωξη των εγκληματι-

Στιγμιότυπα από τη δράση του Ιωσήφ Λόβιγγερ ως Προέδρου του ΚΙΣΕ

ών πολέμου δεν εμφανιζόταν στην ημερησία διάταξη των ηγετών εκείνης της εποχής. Η υποψηφιότητα του Κούρτ Βαλτχάιμ όμως σήμανε την αρχή των αιτήσεων προς την δικαιοσύνη για επανορθώσεις προς την Ελλάδα. Όπως ήδη ξέρουμε αυτές παραμένουν γράμμα κενόν παρ' όλες τις ακατάπαυστες προσπάθειες του Ιωσήφ Λόβιγγερ και όσων τον διαδέχθηκαν.

Υπό το πρίσμα της χρονικής απόστασης έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να δούμε το πώς η σύγχρονη ιστορία των Εβραίων της Ελλάδας σηματοδοτήθηκε από δύο προσωπικότητες της Ανατολικής Ευρώπης, που δεν είχαν κανέναν προηγούμενο δεσμό ούτε με τη ρωμανιώτικη ούτε με τη σεφαραδική κοινότητα, τον ραββίνο Κόρετς και τον Ιωσήφ Λόβιγγερ, σε ρόλους, επιλογές και εποχές πολύ διαφορετικές.

* Από το ιστολόγιο του Maurice Amaraggi SALONIKA, SALONIQUE, THESSALONIKI (7.3.2021). Μετάφραση Μάικ Καπουάνο.

* Ο Maurice Amaraggi είναι κινηματογραφικός παραγωγός και σκηνοθέτης, γεννήθηκε και μεγάλωσε στη Θεσσαλονίκη. Σήμερα ζει στο Βέλγιο. Από την ενασχόλησή του με την ιστορία των Εβραίων της γενέτειράς του προέκυψε το ντοκιμαντέρ του με τίτλο "Salonique ville du silence" (2006).

ΑΡΤΕΜΙΣ ΜΙΡΟΝ :

Ιωάννινα – Άουσβιτς – Ιερουσαλήμ

ΜΑΡΤΥΡΙΑ

Η Άρτεμις Μιρόν, κόρη της Ευτυχίας και του Ιωσήφ – Πέπο Μπατής, γεννήθηκε το 1928 στα Ιωάννινα. Το 1943 οι Γερμανοί συλλαμβάνουν τον πατέρα και τον παππού της και τους εκτελούν λίγο αργότερα, σε αντίποινα για τη δράση της Αντίστασης. Στις 25.3.1944, η Άρτεμις με τη μητέρα της, τον κατά 6 χρόνια μικρότερο αδελφό της Σολομών-Μάκη, και σύσσωμη την εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων εκτοπίζονται στο Άουσβιτς. Μόνον η Άρτεμις θα επιζήσει από την οικογένειά της. Δεν είναι ούτε 17 χρονών όταν επιστρέφει στην Ελλάδα –«16 και...», όπως γράφει η ίδια χαρακτηριστικά. Μεταναστεύει στο Ισραήλ και κάνει μια νέα αρχή... Σήμερα έχει 3 παιδιά, 10 εγγόνια και 7 δισέγγονα. Είναι εθελόντρια στο Ίδρυμα για τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος Γιαντ Βασέμ, για το οποίο έχει μεταφράσει μαρτυρίες από τα ελληνικά στα εβραϊκά. Έχει

συμπληρώσει για το Αρχείο του Γιαντ Βασέμ 1.838 «Σελίδες Μαρτυρίας» για τους Εβραίους των Ιωαννίνων που εξοντώθηκαν στο Ολοκαύτωμα. Το 2019 εκδόθηκε στα εβραϊκά η μαρτυρία της, με τίτλο «Άρτεμις. Άρτεμις Μιρόν (Μπατής) – Αυτοβιογραφία». Η έκδοση πραγματοποιήθηκε με τη συμβολή του Γιαντ Βασέμ και του Azrieli Foundation.

Η Άρτεμις Μιρόν ταχυδρόμησε αντίτυπο του βιβλίου της για τη βιβλιοθήκη του ΚΙΣΕ μαζί με χειρόγραφο μετάφραση, που η ίδια έκανε στα ελληνικά, του κεφαλαίου της μαρτυρίας της από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Την αναδημοσιεύουμε αυτούσια, διατηρώντας την πηγαία και γλαφυρή γλώσσα των αναμνήσεών της, με ευχαριστίες για τον κόπο της και ευγνωμοσύνη για το πολύτιμο έργο της, συμβολή στη διαιώνιση της Μνήμης του Ολοκαυτώματος.

Πρόλογος

Ονομάζομαι Άρτεμις Μιρόν, γένος Μπατής, από τα Ιωάννινα. Είμαι σύζυγος του Ιωσήφ. Ζήσαμε όλα μας τα χρόνια στην Ιερουσαλήμ. Αισθάνθηκα υποχρέωση να περιγράψω τις περιπέτειες του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, με αποτέλεσμα να χάσω όλη μου την οικογένεια. Επέζησα το Άουσβιτς, όταν ήμουν μοναχά 15 χρονών.

Κατάκτηση όλης της Ευρώπης

Η Ελλάδα παρεδόθη στη Γερμανία το 1941 αλ-

λά την εποχή αυτή υπήρχε παλαιό σύμφωνο μεταξύ Γερμανίας και Ιταλίας, οπότε στα περισσότερα μέρη της Ελλάδος ήταν ο στρατός των Ιταλών.

Στα Ιωάννινα που κατοικούσαμε εμείς υπήρχε μόνον ο στρατός των Ιταλών και έτσι δεν αισθανθήκαμε διαφορά ως Εβραίοι. Το πρόβλημά μας άρχισε το 1943, όταν η Ιταλία ακύρωσε το παλαιό σύμφωνο συμμαχίας που είχε υπογράψει με την Γερμανία απ' τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Και τότε ο στρατός των Ιταλών άφησε την Ελλάδα και ο στρατός των Γερμανών εισήρθε σε κάθε πόλη και χωριό. Και από τότε – πραγματική τρομοκρατία.

Η φυλάκιση του μπαμπά μου και παππού μου από τους Γερμανούς

Μπαίνοντας οι Γερμανοί στα Ιωάννινα, το καλοκαίρι του 1943, ήρθαν σε επαφή με τα μέλη της Εβραϊκής

Κοινότητας των Ιωαννίνων και υποσχέθηκαν ότι δεν πρόκειται να συμβεί τίποτε: μονάχα η Εβραϊκή κοινότητα να εφοδιάσει τον Γερμανικό στρατό, τι χρειάζεται.

Πραγματικά η Εβραϊκή κοινότητα έδωσε ό,τι χρειαζόνταν οι Γερμανοί: ιδρύματα για τον στρατό, σχολεία, παιδικές χαρές κ.λπ. – οπότε πια πάψαμε να μελετάμε, με την ελπίδα ότι θα τηρήσουν οι Γερμανοί την υπόσχεσή τους.

Δύο μήνες ήταν οι Γερμανοί στα Γιάννενα και κατόρθωσαν με απάτη να πάρουν στα χέρια τους ονόματα και διευθύνσεις: τις κατοικίες όλων των Εβραίων, και επιπλέον των καταστημάτων των πλουσίων Εβραίων.

Ο παππούς μου, Νισήμ Μπατής, πατέρας της μητέρας μου, ήταν πολύ πλούσιος και είχε στα Γιάννενα – αν δεν απατώμαι το πιο μεγάλο κατάστημα στην πόλη – γεμάτες αποθήκες απ’ όλα ό,τι αφορά το κτίσιμο οικοδομών: τσιμέντο, σιδηρικά, χημικά, χρώματα, εργαλεία κ.λπ.

Ο πατέρας μου είχε κατάστημα υαλικών: σερβίτσια φαγητού, για τσάι και καφέ, κατσαρόλες, αμπαζούρ – ακόμα και διάφορα διακοσμητικά.

Ο παππούς μου, Νισήμ Μπατής, λόγω της ηλικίας του, έφερε τον πατέρα μου με τα υαλικά του στο δικό του κατάστημα που ήταν στον πιο κεντρικό δρόμο των Ιωαννίνων, ως συνétaιρο. Και τότε πραγματικά ήταν το μοναδικό μεγάλο κατάστημα στα Ιωάννινα.

Δυο μήνες μονάχα ήταν οι Γερμανοί στα Ιωάννινα και άρχισαν το πρόγραμμά τους. Είχαν ήδη στα χέρια τους όλες τις πληροφορίες που χρειαζόνταν.

Και μια νύχτα, τα μεσάνυχτα, ενώ όλοι μας είμεθα κοιμισμένοι, χτυπάνε την πόρτα του σπιτιού μας δυνατά. Τρομάξαμε όλοι μας. Ο πατέρας μου κατέβηκε να ανοίξει την πόρτα, και ιδού οι Γερμανοί αξιωματικοί, μπήκαν μέσα και με φωνές δυνατές άρχισαν

Η Α. Μιρόν σε τελετή μνήμης του Ολοκαυτώματος στην Κνέσετ.

να κάνουν έρευνα στο σπίτι. Όπως φαινόταν ζητούσαν να βρουν κάτι ύποπτο που θα είναι αιτία να πάρουν τον μπαμπά μαζί τους.

Ύστερα που έκαναν τα ντουλάπια και όλο το σπίτι άνω-κάτω, και άδειασαν το

χρηματοκιβώτιο στις τσέπες τους, διέταξαν τον πατέρα μου να ντυθεί γρήγορα και να τους ακολουθήσει.

Εκείνη την βραδιά φιλοξενήθη στο σπίτι μας ο Ααρών, Εβραίος, στενός μας φίλος που ήρθε στα Γιάννενα για δουλείες. Οι Γερμανοί διέταξαν να ντυθεί και αυτός γρήγορα και να τους ακολουθήσει.

Οι Γερμανοί, με τον πατέρα μου και τον Ααρών, μπήκαν στο στρατιωτικό αυτοκίνητο που ήταν στον δρόμο. Η μητέρα μου από το παράθυρο κατόρθωσε να δει ότι κάτω στον δρόμο περίμενε στρατιωτικό αυτοκίνητο και μέσα ήταν ο παππούς μου, τον οποίον οι Γερμανοί είχαν πάρει προηγουμένως από το σπίτι του. Και εν συνεχεία, τον πατέρα μου με τον Ααρών. Και μάλιστα είχε δει απ’ το παράθυρο ότι το στρατιωτικό αυτοκίνητο έστριψε προς τον δρόμο του καταστήματος.

Η μητέρα μου σκέφθηκε ότι πηγαίνοντας στο κατάστημα θα αδειάσουν και από εκεί το χρηματοκιβώτιο και το ταμείο στις τσέπες τους, και θα τους αφήσουν ελεύθερους. Μάταια περιμέναμε εκείνο το βράδυ να επιστρέψουν.

Την επόμενη –και κάθε μέρα– πήγαινε η μητέρα μου στις Αρχές των Γερμανών να πληροφορηθεί γιατί άραγε τους φυλάκισαν; Πότε θα τους απολύσουν; Οι Γερμανοί την έδιωχναν με φωνές και γύριζε στο σπίτι με δάκρυα στα μάτια.

Η μητέρα μου προσπαθούσε να κρύψει από εμάς τα παιδιά – από εμένα και από τον μικρό μου αδελφάκι, την ανησυχία, και έκανε το παν για μας, για να μας απασχολήσει. Θυμάμαι που μου αγόρασε μαλλί, σε χρώμα μπορντό για να πλέξω φόρεμα και να το φορέσω την ημέρα που θα επιστρέψει ο μπαμπάς απ’ την φυλακή. Πραγματικά το έπλεξα γρήγορα νομίζοντας ότι θα συντομεύσω την απόλυσή του. Δυστυχώς... Μάταια...

Το φουστάνι έμεινε κρεμασμένο στην ντουλάπα.

Η φυλάκιση του μπαμπά μου και του παππού μου και του Ααρών, έδωσε σημάδι κινδύνου στην Εβραϊκή Κοινότητα, και πράγματι ένα μέρος απ' την Εβραϊκή Κοινότητα συμβούλεψε τις οικογένειες να αφήσουν το σπίτι τους και να κρυφτούν στα γύρω χωριά των Ιωαννίνων ως πρόσφυγες.

Και πραγματικά μερικές οικογένειες άφησαν το σπίτι τους και κρύφτηκαν στα γύρω χωριά. Η μητέρα μου δεν ήθελε ούτε να το σκεφθεί.

Είναι άραγε δυνατόν να πάμε εμείς να κρυφτούμε και να αφήσουμε την προσπάθεια να τους βγάλουμε απ' την φυλακή; Και έτσι μείναμε στο σπίτι, μην ξέροντας ότι δεν ήταν εν ζωή...

Διωγμός των Εβραίων στα στρατόπεδα εξόντωσης

Δεν πέρασε πολύς καιρός και τα μεσάνυχτα 14.03.1944, περικύκλωσαν οι Γερμανοί τις Εβραϊκές συνοικίες, και στην πόρτα του κάθε σπιτιού την επόμενη το πρωί εστάθη στρατιώτης Γερμανός, με λίστα στα χέρια του, για να είναι βέβαιος πως όλα τα άτομα της οικογενείας βγήκαν έξω και κανείς δεν κρύβεται μέσα.

Όταν ξύπνησε η μαμά μου την επόμενη το πρωί και άκουσε την διαταγή των Γερμανών, μας ξύπνησε, εμένα και το αδελφάκι μου, με τρομάρα, λέγοντας ότι πρέπει να ντυθούμε γρήγορα διότι αφήνουμε το σπίτι. Εκείνο το πρωί ακόμα και η φύσις έκλαιγε. Χιόνι πυκνό έπεφτε απ' τον ουρανό. Γρήγορα-γρήγορα ντυθήκαμε, και οι τρεις μας, με ζεστά ρούχα. Και μάλιστα η μητέρα μου ετοίμασε του καθενός λίγα ρούχα και ένα δεματάκι με ξηρούς καρπούς και λίγα μπισκότα και η ώρα 08:00 βγαίνουμε και οι τρεις μας από το σπίτι, ενώ ο Γερμανός που στεκόταν στην πόρτα ήθελε να βεβαιωθεί ότι όλοι μας βγήκαμε από το σπίτι – σύμφωνα με τον κατάλογο που είχε στα χέρια του.

Η μητέρα μου κλειδώνει την πόρτα, βάζει το κλειδί στην τσάντα της, μη ξέροντας πως δεν θα επιστρέψουμε ποτέ –μα –ποτέ – στο σπίτι...

Η Α. Μιρόν σε έκθεση του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος.

Και βαδίζουμε λοιπόν οι τρεις μας προς τη λίμνη την «Παμβώτιδα».

Το χιόνι συνέχιζε να πέφτει – σαν λες, πως και ο καιρός κλαίει...

Εκεί ήταν στη σειρά αυτοκίνητα στρατιωτικά των Γερμανών. Οι Γερμανοί τα γέμιζαν και σε κάθε αυτοκίνητο έμπαινε ένας Γερμανός στρατιώτης με το όπλο στο χέρι. Ένα –ένα

ξεκίνησαν με προορισμό: «Λάρισα». Και γιατί άραγε Λάρισα; Διότι στη Λάρισα υπήρχε σιδηροδρομικός σταθμός.

Κατά το βράδυ φθάσαμε βρεγμένοι στη Λάρισα διότι το χιόνι συνέχιζε να πέφτει.

Οι Γερμανοί μας οδήγησαν σε μια μεγάλη αίθουσα, κενή, με κλειστά παράθυρα, και μόνο τουαλέτες υπήρχαν και πόσιμο νερό. Μας κλείδωσαν μέσα και έφυγαν.

Τα μωρά και τα μικρά παιδιά έκλαιγαν και οι μητέρες τους άλλαξαν τα βρεγμένα ρούχα, τους έδωσαν κάτι να φάνε, και άπλωσαν στα πλακάκια κουβέρτες και τα ξάπλωσαν να κοιμηθούν. Και εμείς αλλάξαμε τα βρεγμένα ρούχα μας, απλώσαμε κουβέρτα, αλλά οι σκέψεις... τι άραγε μας περιμένει, δεν μας άφησε να κλείσουμε μάτι.

Οι Γερμανοί μας έκλεισαν εκεί μια ολόκληρη εβδομάδα, χωρίς φαΐ. Μόνον ο Ερυθρός Σταυρός κάθε μέρα έφερνε γάλα ζεστό για τα μωρά, και ένα πιάτο σούπα για τους ηλικιωμένους. Με όλες αυτές τις συνθήκες περάσαμε 8-9 ημέρες, μέχρις ότου μάζεψαν οι Γερμανοί και τους υπόλοιπους Εβραίους της Ελλάδος.

Η μητέρα μου φαινόταν μάλλον αισιόδοξη, με την ιδέα όπου και αν μας πάρουν οι Γερμανοί θα συναντήσουμε οπωσδήποτε και τον μπαμπά, και αν ακόμα τον κρατήσουν οι Γερμανοί στη φυλακή, θα συναντηθούμε όταν θα επιστρέψουμε.

Αλλά δυστυχώς ο μπαμπάς και ο παππούς μου και ο Ααρών, δεν ήταν εν ζωή, προ καιρού:

Λίγες ημέρες πριν μας διώξουν οι Γερμανοί απ' τα σπίτια μας, βρήκαν οι Γερμανοί στη Βέροια έναν αξιωματικό Γερμανό πεθαμένο, που η Ελληνική Αντίσταση τον σκότωσε και οι Γερμανοί για ποινή έβγαλαν απ' την φυλακή 15 άτομα –μεταξύ αυτών και

οι τρεις Εβραίοι- ο πατέρας μου, ο παππούς μου και ο Ααρών- για να τους εξοντώσουν στο σημείο που βρήκαν τον σκοτωμένο αξιωματικό. Στον δρόμο αντίκρισε ο πατέρας μου αυτοκίνητο οδηγούμενο από πατριώτη απ' τα Ιωάννινα και του φώναξε να πει κάτι, ίσως χαιρετισμούς σε εμάς – στην οικογένειά του.

Ο Γερμανός ως ποινή τουφέκισε τον πατέρα μου και πέταξε το σώμα στον κατήφορο... Οι άλλοι υπόλοιποι – 14 άτομα έφθασαν στο σημείο της εξοντώσεως – εκεί βρήκαν τον θάνατό τους.

Όλα αυτά βέβαια δεν τα ήξερα τότε, παρά επιστρέφοντας στην Ελλάδα, τέλη του πολέμου, έμαθα τον τραγικό θάνατο του πατέρα μου, του παππού μου και του Ααρών.

Και τώρα επιστρέφω σε εμάς, στη Λάρισα. Όπως ανέφερα προηγουμένως, οι Γερμανοί μας έκλεισαν σε μια αίθουσα στη Λάρισα και όταν μάζεψαν τους υπόλοιπους Εβραίους απ' όλη την Ελλάδα, ένα πρωί ανοίγουν τις πόρτες και μας οδηγούν στον σιδηροδρομικό σταθμό. Εκεί περίμενε άδειο τραίνο. Θεούλη μου, τραίνο που μεταφέρουν ζώα...

Οι Γερμανοί άνοιξαν τις πόρτες απ' όλα τα βαγόνια του τραίνου και με φωνές και σπρώχνοντας, μας έβαλαν στριμωχτά μέσα. Δεν ξέρω πόσα άτομα σε κάθε βαγόνι, αλλά θυμάμαι πως όλοι οι νέοι ήμασταν όρθιοι για να αφήσουμε μέρος για τους ηλικιωμένους να καθίσουν χάμω.

Οι Γερμανοί έκλεισαν τα βαγόνια με λουκέτα, μπήκαν και αυτοί στο δικό τους βαγόνι και έδωσαν διαταγή στον οδηγό του τραίνου να ξεκινήσει.

Τα μωρά έκλαιγαν και οι μητέρες προσπαθούσαν να τα ησυχάσουν.

Στο βαγόνι είχε ένα μικρό παράθυρο με συρματοπλέγματα, που έμπαινε λίγος καθαρός αέρας.

Μέσα στο βαγόνι υπήρχαν δυο δοχεία μεγάλα (καζάνια) – το ένα γεμάτο με πόσιμο νερό, και το άλλο άδειο για ακαθαρσίες...

Κρεμάσαμε ένα σεντόνι εμπρός απ' το καζάνι που προοριζόταν για ακαθαρσίες.

Από κάποτε το τραίνο σταματούσε και οι Γερμανοί άνοιγαν τις πόρτες από κάθε βαγόνι και διέταζαν τους νέους από κάθε βαγόνι να βγάλουν τα καζάνια έξω. Το άδειο από πόσιμο νερό και να το γεμίσουν ξανά και το άλλο με τις ακαθαρσίες να το αδειάσουν, να το πλύνουν και να το ξαναφέρουν στο βαγόνι.

Και επιπλέον, έδιναν οι Γερμανοί διαταγή – να

βγάλουν τα πτώματα από το βαγόνι, που δεν άντεξαν μ' αυτές τις συνθήκες, και να τα μεταφέρουν σ' ένα άδειο βαγόνι.

Όλα έβαλαν υπ' όψιν τους οι Γερμανοί...

Όλα σύμφωνα με το πρόγραμμά τους.

Το τραίνο σταματάει τελικά, στις 11.04.1944 κατά το σούρουπο στο Άουσβιτς. Οι πόρτες ανοίγουν. Τα φανάρια φωτίζουν τον τόπο και οι Γερμανοί με φωνές και με τη ράβδο στο χέρι «γκαρίζουν» Γερμανικά να προχωρήσουμε γρήγορα, σύμφωνα με τις οδηγίες αυτών, χωρίς να ξέρουμε Γερμανικά, σύμφωνα με τις κινήσεις των χεριών τους, καταλάβαμε πως πρέπει να περπατήσουμε τρέχοντας.

Χιονίζει. Η μητέρα μου έβαλε στη πλάτη μου το μαύρο γούνινο παλτό της, να μην κρυώσω. Και για μια στιγμή, όταν περάσαμε μπρος από τον γιατρό τον Dr. Mengele που έκανε επιλογή – με τη ράβδο που είχε στα χέρια του – με χτυπάει δυνατά και με ρίχνει χάμω, και γρήγορα-γρήγορα οδηγεί την μανούλα μου με το αδελφάκι μου στο αυτοκίνητο που περίμενε έξω στον δρόμο, ήδη γεμάτο... και το αυτοκίνητο ξεκινά... Και μόλις σηκώθηκα, βλέπω το αυτοκίνητο να απομακρύνεται, χωρίς να ξέρω τον προορισμό του.

Δεν πρόλαβα να τους φιλήσω... να τους αγκαλιάσω... να πω μια λέξη... μην ξέροντας ότι αυτός ήταν ο χωρισμός από την υπόλοιπη οικογένειά μου, και δεν πρόκειται να τους ξαναδώ.

Μόνον αργότερα έμαθα ότι όλους εκείνους που είχαν βάλει οι Γερμανοί στα αυτοκίνητα εκείνη την βραδιά που φθάσαμε, προορίζονταν κατευθείαν στους θαλάμους ασφυξίας, και από εκεί... στους φούρνους.

Δεν ξέρω μέχρι σήμερα γιατί με χώρισε ο Dr. Mengele από την μητέρα μου και το αδελφάκι μου. Διότι τότε ήμουν μοναχά 15 χρονών: ίσως λόγου του μαύρου γούνινου παλτού της μητέρας μου, που μου έριξε στην πλάτη για να μην κρυώσω επειδή χιονίζει, και φαινόμουν μεγαλύτερη απ' την ηλικία μου; Δεν ξέρω...

Και ιδού εγώ βρίσκομαι μαζί με τις γυναίκες στο πλάι. Οι Γερμανοί μας οδηγούν με τα όπλα στα χέρια, από το Άουσβιτς I προς το Άουσβιτς II ονομαζόμενο Μπικκενάου – το χειρότερο στρατόπεδο – περίπου $\frac{3}{4}$ της ώρας με τα πόδια.

Στην είσοδο έγραφε στα Γερμανικά: «Η δουλειά ελευθερώνει».

Και εδώ σε κάθε γωνιά υπήρχαν φανάρια που φωτίζαν τον τόπο. Και γύρω-γύρω ηλεκτρικά συρματοπλέγματα.

Μέσα στο στρατόπεδο ήταν στη σειρά ξύ-

λινες παράγκες. Ο τόνος των Γερμανών πια ήταν με φωνές. Οι διαταγές των με υψηλούς τόνους, που για μια στιγμή δεν καταλάβαμε τι ακριβώς συμβαίνει.

Γρήγορα-γρήγορα, όλα σαν μια ταινία.

Μας οδήγησαν σε μια μεγάλη παράγκα, μας διέταξαν να ξεντυθούμε γρήγορα και να κρεμάσουμε τα ρούχα μας στις κρεμάστρες.

Και από εκεί μας κούρεψαν τα μαλλιά με τη μηχανή.

Θεούλη μου, δεν γνωρίζουμε η μία την άλλη.

Από εκεί μας έγραψαν αριθμό στο χέρι με ηλεκτρική βελόνα. Ο αριθμός μου είναι: 77132.

Από εδώ και πέρα είμαι αριθμός. Όπως τα ζώα στον ζωολογικό κήπο.

Στη συνέχεια, μας πήραν κάθε στολίδι που είχαμε επάνω μας: σκουλαρίκια, βραχιόλια, δακτυλίδια κ.λπ., και από εκεί: στο μπάνιο.

Ύστερα από το μπάνιο δεν επιστρέψαμε στην αίθουσα που αφήσαμε τα ρούχα μας, αλλά προχωρούμε στην ερχόμενη αίθουσα. Εκεί μας δίνουν δικά τους ρούχα, τα οποία ετοίμασαν εκ των προτέρων, σύμφωνα με τα άτομα που χρειάζονταν για δουλειά.

1) Φουστάνι (σε ένα μέγεθος όλα) που υψηλά αριστερά ήταν ο αριθμός που ήταν γραμμένος στο χέρι: ο δικός μου 77132. Και κάτω απ' τον αριθμό τρίγωνο κίτρινο, σημείον: «Εβραία».

2) Ένα σώβρακο.

3) Μαντήλι για το κεφάλι για να σκεπάσουμε τη φαλάκρα.

4) Ένα ζευγάρι κάλτσες και παπούτσια με ξύλινη σόλα.

Αυτά ήταν τα ρούχα μας χειμώνα και καλοκαίρι, με οποιαδήποτε θερμοκρασία.

Θεούλη μου, αισθάνθηκα πως είμαι «Μαριονέτα» των Γερμανών που μπορούν να κάνουν οτιδήποτε

Από τον γάμο της Άρτεμις με τον Ιωσήφ Μιρόν.

τε θέλουν με εμένα. Και ο Θεός ξέρει τι με περιμένει αργότερα.

Μας χώρισαν σε ομάδες. Σε κάθε ομάδα ήταν επικεφαλής γυναίκα που λεγόταν «Κάπο». Η Κάπο μας έφερε στα «Block» και συμπλήρωνε σε κάθε block τον αριθμό γυναι-

κών που έλειπε για κάθε δουλειά (Block είναι η παράγκα του ύπνου).

Η «Κάπο» πολλές φορές ήταν πιο αυστηρή και από τους Γερμανούς για να αποδείξει την τιμιότητά της σ' αυτούς.

Εμένα για κακή μου τύχη με συμπλήρωσαν σε block που ήταν όλες απ' τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και μιλούσαν «Yiddish» (Εβραίο-Γερμανικά) και μόνον μια από τα Ιωάννινα, ονομαζόμενη «Έλντα», που μιλούσε Ελληνικά.

Το block ήταν μια μακρόστενη ξύλινη παράγκα με δυο διαδρόμους στενούς, και σε κάθε διάδρομο απ' τις δυο πλευρές – δεξιά και αριστερά – τρεις σειρές από κρεβάτια, το ένα πάνω στο άλλο.

Άραγε κρεβάτια; «Τρύπες» - μέγεθος ενάμιση με δυο μέτρα το κάθε κρεβάτι και ύψος ίσως 90 πόντους. Σε κάθε κρεβάτι (δηλαδή σε κάθε τρύπα) κοιμόμασταν 5 άτομα – η μια πάνω στην άλλη.

Η Κάπο μας μοίρασε κάτι ζεστό, πικρό σαν φάρμακο. Άλλα ύστερα από 8 ημέρες και νύχτες στο βαγόνι, και επιπλέον η μια ημέρα αυτή, η βασανιστική, με θερμοκρασία ίσως 20 ή 30 βαθμούς κάτω από το μηδέν – κάτι ζεστό ποτό, αν και πικρό, μας έβρεξε και ζέστανε το κορμί μας.

Η Κάπο, μας μοίρασε και φαγητό για το ερχόμενο εικοσιτετράωρο: μια φέτα ψωμί, ένα κομματάκι μαργαρίνη και ένα κομμάτι τυρί.

Μας έδωσε και μια κουβέρτα στην κάθε μια και μας είπε να πάμε να κοιμηθούμε.

Η Κάπο μας είπε πως όταν ακούσουμε το κουδούνι μέσα σε μισή ώρα να είμαστε έτοιμοι, έξω από το block γιατί θα περάσει ο διοικητής του στρατοπέδου να μας μετρήσει και θα φύγουμε για δουλειά. Έβγαλα μοναχά τα παπούτσια μου και τα έβαλα κοντά στο κεφάλι μου, για να μην χαθούν.

Πήγαμε για ύπνο. Ήμουν πεθαμένη! Στενάχωρα! Η μια πάνω στην άλλη. Άλλα έκανε τόσο κρύο που το κορμί μας ένα επάνω στο άλλο σχεδόν, προσπαθούσε να ζεσταθεί.

Δεν είμαι βέβαια αν έκλεισα τα μάτια το πρώτο αυτό βράδυ, μ' όλη την περιπέτεια και κούραση. Σκέψεις πολλές πέρασαν απ' το μυαλό μου, και δεν με άφησαν να κοιμηθώ.

Πριν ακόμα ξημερώσει, το κουδούνι χτυπάει να μας ξυπνήσει. Μέσα σε 30 λεπτά πρέπει να είμαστε έξω από το block, στη σειρά ακίνητες πέντε-πέντε, μέχρις ότου περάσει ο διοικητής του στρατοπέδου, να μας μετρήσει, και να βγούμε για δουλειά.

Στεκόμασταν έξω με οποιονδήποτε καιρό- βροχή ή χιόνι, βρεγμένες μέχρι το κόκκαλο, και περιμέναμε τον διοικητή. Και αν έλειπε καμιά, διότι ήταν άρρωστη και δεν μπορούσε να σταθεί στα πόδια της, περιμέναμε μέχρις ότου ανακαλύψουν τον αριθμό που λείπει. Και τότε ο διοικητής έδινε διαταγή στην Κάπο (υπεύθυνη από το block) να την φέρει την επόμενη μπροστά του – δήθεν για να την βάλουν στο νοσοκομείο. Αλλά αντί για νοσοκομείο, ήταν το τέλος της. Οι Γερμανοί πάντοτε μπορούσαν να αντικαταστήσουν μια άλλη καινούργια στον τόπο της, απ' τα «transport» που έφερναν κάθε μέρα με τα τραίνα απ' την Ευρώπη.

Έπειτα πηγαίναμε για δουλειά. Έξω από το στρατόπεδο με συνοδεία οπλισμένων Γερμανών με τα σκυλιά τους – με βάδισμα στρατιωτικό (ένα, δύο). Στην έξοδο του στρατοπέδου, έπαιζε μουσική στρατιωτικά marsh.

«Κομάντο» ονομαζόταν μια ομάδα εργασίας στο στρατόπεδο. Και εγώ, για κακή μου τύχη βρισκόμουν στο block που εργάζεται έξω απ' το στρατόπεδο – στις πατάτες.

Το «Κομάντο» αυτό με τις πατάτες, στο ύπαιθρο ήταν μια απ' τις πιο δύσκολες δουλειές. Έπρεπε να μεταφέρουμε απ' το πρωί μέχρι το βράδυ πατάτες απ' τον σιδηροδρομικό σταθμό του Άουσβιτς μέχρι τις αποθήκες των Γερμανών.

Η δουλειά στο ύπαιθρο – Μάρτιο μήνα που φθάσαμε – ακόμα χιόνιζε. Το μοναδικό φουστάνι που είχα επάνω μου, στέγνωνε στο σώμα μου. Τα δε παπούτσια μου, ήταν πάντοτε μέσα στα χιόνια και στη λάσπη.

Η μεταφορά απ' τις πατάτες γίνονταν με ξύλι-

νη μακρόστενη συσκευή, με δυο ξύλα μπροστά και δυο πίσω – που κρατούσαμε δυο – δυο. Η ξύλινη συσκευή, γεμάτη πατάτες ήταν πολύ βαριά και με τον καιρό μου βγήκαν στα χέρια μου «κάλοι» και ματώνουν. Έψαχνα κάθε βράδυ στα σκουπίδια να βρω κομμάτι ύφασμα να καλύψω σαν επίδεσμο στα χέρια μου, για να μπορέσω την επόμενη μέρα να συνεχίσω την δουλειά.

Και εάν για ένα δευτερόλεπτο ακουμπούσαμε την ξύλινη συσκευή χάμω, τότε ο Γερμανός ερχόταν και μας έδερνε με μαστίγιο που κρατούσε στο χέρι του, μέχρις ότου πέσουμε κάτω, και ματώσουμε. Και μάλιστα πολλές φορές συνέχιζε να χτυπάει το σώμα μας με τις μπότες του...

Το μεσημέρι είχαμε μισή ώρα παύση, και μας έδιναν ένα πιάτο σούπα – σούπα νερούλη – και αν θα είμαστε τυχερές θα είχε μέσα ένα κομμάτι καρότο ή καμιά φλούδα από πατάτα. Αλλά με τόσο κρύο ένα πιάτο ζεστή σούπα, έστω και νερούλη – μας ζέστανε λιγάκι το κορμί μας. Και συνεχίζαμε την δουλειά μέχρι το σούρουπο.

Κουρασμένες, πονεμένες και ματωμένες απ' το ξύλο, βρεγμένες απ' τα χιόνια και βροχή, μας ξαναμετράει ο Γερμανός και αν όλες ήμαστε παρούσες – επιστρέφαμε στο στρατόπεδο. Και ξανά στην είσοδο του στρατοπέδου με μουσική.

Και όπως κάθε βράδυ, διανομή για 24 ώρες: ένα κομμάτι ψωμί, ένα κομματάκι τυρί ή σαλάμι και ένα κομμάτι μαργαρίνη.

Και λίγο μαύρο πικρό αλλά ζεστό, που το έλεγαν «καφέ»...

Και ξανά εξαντλημένες πηγαίναμε να κοιμηθούμε.

Πολλές φορές έτρωγα όλη μου την μερίδα που μας έδιναν το βράδυ για το εικοσιτετράωρο, και την επόμενη ...

Η ζωή ήταν ανυπόφορη: κρύο, πείνα, καταπονήσεις, σκληρή δουλειά, ξύλο κ.λπ. Ήμουν αδύνατη ψυχικώς και σωματικώς.

Και όταν πέρασαν περίπου δυο-τρεις εβδομάδες και δεν είδα κανέναν απ' την οικογένειά μου, συγγενείς, γνωστούς κ.λπ. τότε άρχισα να ρωτάω: που άραγε να πήραν τις οικογένειές μας; και όταν έμαθα την αλήθεια ότι όλους εκείνους που οδήγησαν οι Γερμανοί όταν φθάσαμε στο Άουσβιτς στα στρατιωτικά αυτοκίνητα, τους πήραν κατευθείαν στους θα-

λάμους ασφυξίας, και από εκεί στους φούρνους... Δυστυχώς αυτή ήταν η αλήθεια.

Σαν μια ταινία πέρασαν απ' το μυαλό μου οι στιγμές που κατεβήκαμε απ' το σιδηρόδρομο και ο Dr. Mengele έκανε διαλογή: ποιον για δουλειά, και ποιον για θάνατο.

Και τώρα πια ήμουν όχι μόνο σωματικώς αδύνατη, αλλά και ψυχικώς. Εγώ με τα μάτια μου είδα την μητέρα μου και το αδελφάκι μου, που ο Γερμανός τους χώρισε από εμένα και τους οδήγησε κατευθείαν στο στρατιωτικό αυτοκίνητο.

Και όπως φαίνεται, την γιαγιά και τον παππού μου (γονείς του πατέρα μου που ζούσαν στα Γιάννενα, τις οικογένειες της αδελφής της μητέρας μου, που είχαν μικρά παιδιά. Και οι άλλοι συγγενείς).

Σκέφτηκα. Γιατί με χώρισε ο Dr. Mengele απ' την μητέρα μου και αδελφάκι μου, όταν κατεβήκαμε απ' τον σιδηρόδρομο; Γιατί δεν με άφησε να πάω μαζί τους; Δεν θέλω να ζήσω...

Και μια Κυριακή που ήταν ημέρα του μπάνιου, ακούσαμε ότι θα είναι ο Dr. Mengele στο μπάνιο και θα κάνει «Selecsia» (διαλογή).

Όλες απέφευγαν αυτή την Κυριακή το μπάνιο, ενώ εγώ είπα μέσα μου: θα πάω και να δει ο γιατρός το σώμα μου ερεθισμένο απ' τις ψείρες, και οπωσδήποτε θα γράψει τον αριθμό μου και έτσι θα είναι το τέλος μου. Αυτό ζητώ!

Και εν τούτοις, αυτή την Κυριακή και τις ερχόμενες Κυριακές, που πιθανόν να ήταν ο Dr. Mengele στο μπάνιο, το απέφευγα την τελευταία στιγμή. Και τότε έπλυνα το εσώβρακό μου κάτω από την βρύση και το φόρεσα βρεγμένο και στέγνωσε στο σώμα μου.

Γιατί άραγε απέφευγα το μπάνιο; Μήπως φοβάμαι απ' την selecsia; ή πραγματικά μέσα μου ήθελα να ζήσω; Δεν ξέρω!!!

Στο στρατόπεδο υπήρχαν και άλλες δουλειές, πιο εύκολες ή τουλάχιστον κάτω από σκεπή. Όπως καθαριότητα μέσα στο block και έξω, στην κουζίνα – που μπορούν να βάλουν ένα κομμάτι καρότο ή ακό-

Η Αρτεμις με την οικογένειά της το 2019.

μα φλούδα στο στόμα.

Υπήρχε επίσης πιο εύκολη δουλειά: «Commando Kanada». Οι κοπέλες που εργάζονταν εκεί, κάτω απ' τα ανοιχτά μάτια των Γερμανών, έκαναν ξεχώρισμα των ρούχων που έφερναν οι Εβραίοι μαζί

τους στις βαλίτσες των: τα ωραία πήγαιναν για την Γερμανία και τα άλλα τα κρατούσαν στο στρατόπεδο για κάθε ενδεχόμενο.

Και εάν έβρισκαν στις τσέπες ή κάπου αλλού κρυμμένα στολίδια, έπρεπε να τα παραδώσουν στον Γερμανό. Αλλά και τελειώνοντας την δουλειά το βράδυ τις έκαναν έρευνα, και αν έκλειψαν κανένα στολίδι – τότε το τέλος των.

Στο στρατόπεδό μας υπήρχε Commando ονομαζόμενο «Zonder Commando». Σ' αυτό το Commando εργάζονταν μόνο άνδρες. Η δουλειά τους ήταν να ανεβάζουν τα θύματα απ' το θάλαμο ασφυξίας στους φούρνους. Τα θύματα ήταν τα γυναικόπαιδα, οι ηλικιωμένοι, και σχεδόν όλοι, εκτός αυτούς που χρειαζόνταν οι Γερμανοί για δουλειά στο στρατόπεδο.

Σχεδόν όλους απ' αυτούς τους άνδρες που εργάστηκαν σ' αυτή τη δουλειά, κάθε δυο-τρεις μήνες τους άλλαζαν οι Γερμανοί με άλλους και στο τέλος κατέληγαν και αυτοί στους φούρνους, για να μην απομένει κανείς απ' αυτούς ζωντανός...

Εάν απέμενε κανείς ζωντανός απ' αυτούς που εργάστηκαν στους φούρνους – θα έμεινε άραγε υγιής ψυχικώς; Αμφιβάλλω...

Στο Άουσβιτς υπήρχαν και νοσοκομεία, αλλά όχι για εμάς. Τα νοσοκομεία υπήρξαν, για να αποδείξουν στον «Ερυθρό Σταυρό» αν έκαναν έλεγχο.

Αλλά κανείς δεν έκανε έλεγχο και οι Γερμανοί συνέχιζαν το πρόγραμμά τους.

Υπήρξε στο Άουσβιτς, στρατόπεδο ξεχωριστό κοντά μας, επικεφαλής του Dr. Mengele, για πειράματα. Τα πειράματα έκαναν οι γιατροί με τις οδηγίες του Dr. Mengele, στα δίδυμα, στους νάνους και σε όσους είχαν διαφορετική ανάπτυξη.

Ο χειμώνας και η άνοιξη πέρασαν και ήρθε το καλοκαίρι. Η θερμοκρασία το καλοκαίρι ήταν πο-

λύ ψηλή και ο ήλιος έκαιγε. Συνέχισα να εργαζομαι στην ίδια δουλειά. Θυμάμαι ο ιδρώτας έσταζε απ' το πρόσωπό μου, και το στόμα μου στεγνό.

Πολλές φορές ήμουν απαισιόδοξη και σκεφτόμουν: εάν ακόμα ο στρατός των Ηνωμένων Εθνών νικήσουν στον πόλεμο, θα μας αφήσουν άραγε οι Γερμανοί ζωντανούς; Ασφαλώς όχι. Θα μας εκτελέσουν όλους για να μην είμεθα μάρτυρες στο ό,τι συνέβη. Εάν λοιπόν έτσι είναι, γιατί να ζήσω και να υποφέρω;

Τον Δεκέμβριο του 1944 ακούσαμε πως οι Γερμανοί χάνουν τον πόλεμο στο Ανατολικό μέτωπο, έναντι του Ρωσικού στρατού και στο Δυτικό μέτωπο έναντι του στρατού των Ηνωμένων Εθνών. Και ότι ο στρατός των Ρώσων προχωρεί στο Δυτικό μέτωπο, και είναι ήδη κοντά μας.

Θεούλη μου είναι αλήθεια; Ήταν αλήθεια. Οι Γερμανοί ήταν νευρικοί. Έλαβαν όπως φαίνεται διαταγή να αδειάσουν όλα τα στρατόπεδα απ' το Άουσβιτς, αφού προηγουμένως καταστρέψουν και κάψουν όλα ώστε να μην μείνει τίποτε –για απόδειξη ότι δεν συνέβη τίποτε, και να οπισθοχωρήσουν μαζί με εμάς.

Γνωρίζαμε ότι στο «Άουσβιτς–Μπιρκενάου», απέμειναν πολλά έγγραφα τα οποία δεν πρόλαβαν να κάψουν και βρίσκονται σήμερα στο «Yad Vashem» στην Ιερουσαλήμ.

Η οπισθοχώρηση στη Γερμανία

Οι Γερμανοί ήταν έτοιμοι για την οπισθοχώρηση στη Γερμανία. Αυτή την ημέρα μας έδωσαν ένα κομμάτι μεγάλο ψωμί και καταλάβαμε ότι δεν πρόκειται να μας αφήσουν ελεύθερες.

Μας έδωσαν διαταγή να βγούμε έξω – στη σειρά πέντε–πέντε. Πολλές από εμάς ήταν τόσο εξαντλημένες που δεν μπορούσαν ούτε να σταθούν στα πόδια τους. Αλλά αυτή την φορά οι Γερμανοί τις άφησαν χάμου και όπως φαίνεται εκεί βρήκαν τον θάνατό τους. Οι Γερμανοί βιάζονταν να αφήσουν την Πολωνία και να οπισθοχωρήσουν στη Γερμανία μαζί με εμάς για να εργασθούμε στα εργοστάσια πολεμοφοδίων. Περπατούσαμε χιλιάδες, εκατοντάδες –χιλιάδων– μπροστά οι άνδρες και πίσω οι γυναίκες – με τη συνοδεία των οπλισμένων Γερμανών και τους σκύλους των.

Τέλη Ιανουαρίου. Χιόνι βαρύ έπεφτε. Και εγώ

βρεγμένη και ντυμένη με το ίδιο κουρελιασμένο φόρεμα και τα ίδια ξύλινα κουρελιασμένα παπούτσια. Τα βήματά μας έπρεπε να είναι γρήγορα αλλά η πηκτική ομίχλη μας εμπόδιζε να δούμε πέρα από ένα μέτρο. Και εάν κανείς από εμάς – άνδρας ή γυναίκα έβγαινε έξω απ' τη σειρά των πέντε–πέντε, οι Γερμανοί πυροβολούσαν, και κάθε φορά που ακούγαμε θόρυβο πυροβόλων – βλέπαμε τα θύματα απ' τις δυο πλευρές του δρόμου.

Από μέρα σε μέρα ο αριθμός των γυναικών και των ανδρών ελαττώνεται.

Στο διάστημα αυτό, δεν είχαμε ούτε λίγο νερό να βρέξουμε το στόμα. Θυμάμαι πως γέμιζα το πιάτο που είχα δεμένο με σχοινί στη μέση μου με χιόνι, και περίμενα να λιώσει για να βρέξω το στόμα μου.

Όλη την μέρα προχωρούσαμε και όταν βράδιαζε κοιμόμασταν σε κάποιο άδειο ίδρυμα που τύγγανε στο δρόμο. Περπατήσαμε αρκετές ημέρες μέχρις ότου φτάσουμε στην Γερμανία.

Την οπισθοχώρηση αυτή από τη Πολωνία στην Γερμανία, την ονόμασαν αργότερα «Βάδισμα Θανάτου».

Ύστερα από λίγες ημέρες φθάσαμε στη Γερμανία στην πόλη Ravensbruck. Εκεί μας χώρισαν σε ομάδες. Η ομάδα μου εστάλη σε μια πόλη «Malchon» και μέσα στο δάσος ήταν εργοστάσιο πολεμοφοδίων. Το εργοστάσιο δούλευε 24 ώρες το εικοσιτετράωρο, αλλά κάθε ομάδα από εμάς εργαζόνταν 8 ώρες.

Οι συνθήκες στο «Malchon» στη Γερμανία ήταν εντελώς διαφορετικές απ' το Άουσβιτς στην Πολωνία. Εδώ δεν φώναζαν, δεν μας χτυπούσαν. Οι Γερμανοί ζητούσαν μοναχά από εμάς να εργασθούμε στα εργοστάσια των όπλων το οκτάωρο.

Αλλά στην Γερμανία έλειπε τροφή. Στην Γερμανία δεν είχαμε ούτε ένα κομμάτι ψωμί με τυρί και μαργαρίνη που είχαμε στο Άουσβιτς. Τα αεροπλάνα των Ηνωμένων Εθνών βομβάρδιζαν συνεχώς τους Γερμανούς και ο εφοδιασμός τροφίμων δεν ερχόταν στα χέρια των Γερμανών. Έλειπαν τρόφιμα και για τους Γερμανούς.

Και όταν έρχονταν τρόφιμα, οι Γερμανοί ζητούσαν εθελοντές από εμάς για να μεταφέρουμε τα τρόφιμα στις αποθήκες. Γι' αυτή την εθελοντική εργασία μας έδιναν οι Γερμανοί ένα πιάτο γεμάτο σούπα.

Στο Ανατολικό μέτωπο ο στρατός των Ρώσων προχώρησε μέχρι την Γερμανία. Οι Γερμανοί έλαβαν

Η Α. Μιρόν με τον Πρόεδρο του Ισραήλ Ρεουβέν Ρίβλιν.

απόφαση να οπισθοχωρήσουν. Και ένα πρωί, αρχάς Μαΐου 1945, όταν σηκωθήκαμε οι Γερμανοί είχαν ήδη φύγει. Ο στρατός των Ρώσων απελευθέρωσε την Ανατολική Γερμανία. Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος τελείωσε.

Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος πραγματικά τελείωσε; Είναι αλήθεια; οι Γερμανοί έφυγαν; Μήπως είναι όνειρο; Ήμουν άραγε χαρούμενη; δεν είμαι βεβαία.

Ήταν αλήθεια. Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος τελείωσε.

Επιστρέφω στην Ελλάδα. Θα βρω άραγε κάποιον από την οικογένειά μου ζωντανό; Φοβάμαι να μάθω την αλήθεια.

Με την βοήθεια της οργανώσεως «Joint» επέστρεψα στην Ελλάδα. Δεν ήμουν εις θέσιν να πάω στα Γιάννενα. Έμεινα στην Αθήνα, στα αδέρφια του μπαμπά μου, που ζούσαν στην Αθήνα και κατόρθωσαν να κρυφτούν στη διάρκεια του πολέμου.

Κάθε μέρα πήγαινα στα γραφεία της Κοινότητας για να δω τη λίστα που έστελναν όλες οι Κοινότητες με τα ονόματα των επιζώντων.

Αλλά δυστυχώς κανείς απ' την οικογένειά μου δεν ήταν στον κατάλογο των επιζώντων. Ούτε ο μπαμπάς μου και ο παππούς μου τους οποίους ήλπιζα να βρω εν ζωή. Ούτε κανείς απ' τις οικογένειες της αδελφής της μαμάς μου που ζούσαν στα Γιάννενα και στη Θεσσαλονίκη. Εν ολίγοις, κανείς...

Και μοναχά αργότερα έμαθα πια ήταν η μοίρα του μπαμπά μου, παππού μου και του Ααρών.

Στα Ιωάννινα δεν ήμουν εις θέσιν να πάω. Δεν έχω τι να ψάξω εκεί. Η ταλαιπωρία του πολέμου μου άφησε τα σημάδια. Τα απομνημονεύματα του πολέμου και των όλων των αγαπημένων μου, δεν θα ξεχάσω ποτέ.

Ενεγράφην εν τω μεταξύ στο γυμνάσιο θηλέων στο Θησείο, για να συμπληρώσω τα μαθήματά μου. Και εγώ ήμουν τότε 16 και χρονών.

Εν τω μεταξύ, ο θείος μου, αδελφός της μητέρας μου που κατοικούσε στην Ιερουσαλήμ με την οικο-

γένειά του πριν από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, με κάλεσε να έρθω στην Παλαιστίνη. Σκέφτηκα πως όταν αφήσω την Ελλάδα και αρχίσω διάφορη ζωή, σε καινούργιο περιβάλλον ίσως οι αναμνήσεις που τριγυρίζουν ακόμα στο

μυαλό μου, να ελαττώσουν.

Ενεγράφην στα γραφεία της ανεπίσημης μετανάστευσης, διότι επισήμως δεν μπορούσα να έρθω τότε στην Παλαιστίνη. Οι Άγγλοι έδιναν μονάχα ορισμένες άδειες Εβραίων να μπουν στην Παλαιστίνη, οπότε οι πλείστοι έμπαιναν ανεπίσημως.

Εν γνώσει της Ελλάδος αφήσαμε το Σούνιο και στις 08.06.1946 έφθασε το καράβι μας στις ακτές της Παλαιστίνης.

Η ομάδα μας αριθμούσε 460 άτομα, με την ελπίδα να μην μας ανακαλύψουν οι Άγγλοι. Αλλά το τελευταίο βράδυ, μόλις έφθασε το πλοίο μας στις ακτές της Παλαιστίνης, ένα αεροπλάνο των Άγγλων ανακάλυψε το πλοίο μας και την επόμενη τα ξημερώματα ένα πελώριο στρατιωτικό πλοίο των Άγγλων μας πλησίασε.

Οι Άγγλοι έκαναν έρευνα μήπως έχουμε όπλα ή πολεμοφόδια, και όταν ήταν βέβαιοι ότι μόνον θέλουμε να μπούμε στην Παλαιστίνη, έδεσαν το πλοίο μας με το δικό τους, και μας έφεραν στη Χαΐφα και από εκεί με αυτοκίνητα στην πόλη «Ατλίτ». Εκεί είχαν ανοίξει τότε (το 1946) προσωρινώς στρατόπεδα, μέχρις ότου έρθει η σειρά μας και να μας δώσουν πιστοποιητικά και να βγούμε επισήμως ελεύθεροι, «κάτοικοι της Παλαιστίνης».

Ο θείος μου Ισαάκ, ήρθε στο «Ατλίτ», υπέγραψε ότι είναι υπεύθυνος για εμένα και με έφερε στην Ιερουσαλήμ.

Το 1950 γνώρισα τον Ιωσήφ, μόνιμο κάτοικο της Ιερουσαλήμ και παντρευτήκαμε. Σήμερα έχουμε ήδη 3 παιδιά, 10 εγγόνια και 7 δισέγγονα, και είμεθα υπερήφανοι γι' αυτά. Το 2016 δυστυχώς έχασα τον σύζυγό μου ύστερα από 65 χρόνια μαζί, ναι μεν δύσκολα χρόνια, αλλά ευτυχισμένα.

Κλείνω με ευχές: «Ειρήνη στη Μέση Ανατολή και σ' όλον τον κόσμο». Αμήν.

Άρτεμις

Αποχαιρετισμός στον Ισαάκ Μιζάν

Απεβίωσε στις 28.5.2021, σε ηλικία 94 ετών, ο Ισαάκ Μιζάν ένας από τους τελευταίους επιζώντες του Άουσβιτς. Σύμβολο του Ολοκαυτώματος, αλλά και σύμβολο δύναμης και σθένους, ο Ισαάκ Μιζάν ήταν η εμβληματική μορφή των εκδηλώσεων Μνήμης στην Αθήνα εδώ και πολλά χρόνια. Οι συνεντεύξεις του, η μαρτυρία του, η επώδυνη αναδρομή στις βαρβαρότητες του Ναζισμού, το μήνυμά του στους νέους, καθώς και το βιβλίο του «Ισαάκ Μιζάν: αριθμός βραχίονα 182641» (Δημ. Βλαχοπάνος, εκδ. Άπειρος Χώρα 2016), αποτελούν τη δική του παρακαταθήκη ώστε να μην βιώσει ποτέ κανείς άνθρωπος τα δεινά που υπέστη εκείνος. Παράλληλα, αποτελούν και την ιερή ευθύνη της κοινωνίας μας να μην επιτρέψει στους διαχωρισμούς και τις διακρίσεις, στις φωνές του φανατισμού, του αντισημιτισμού και του ρατσισμού να επικρατήσουν ποτέ ξανά.

Τον Ισαάκ Μιζάν αποχαιρέτησαν, με συγκίνηση και γεμάτα νόημα μηνύματα στο twitter, η Πρόεδρος της Δημοκρατίας Κατερίνα Σακελλαροπούλου, ο Αν. Υπουργός Εξωτερικών Μιλτιάδης Βαρβιτσιώτης και η Τομεάρχης Περιβάλλοντος του ΣΥΡΙΖΑ Ρένα Δούρου. Ψηφίσματα στη μνήμη του εξέδωσαν το ΚΙΣΕ, η Ισραηλιτική Κοινότητα Αθηνών, καθώς και ο Δήμος Αρταίων, ο οποίος ανακοίνωσε την ονοματοδοσία οδού που θα φέρει το όνομα του Ισαάκ Μιζάν στη γενέτειρά του Άρτα.

Τα λόγια του Ισαάκ Μιζάν αποτελούν την ισχυρότερη υπόμνηση του χρέους για τη διατήρηση της Μνήμης του Ολοκαυτώματος. Με αυτή τη σκέψη παραθέτουμε αποσπάσματα από τη συνέντευξη που είχε δώσει ο Ισαάκ Μιζάν -τέσσερα χρόνια πριν τον θάνατό του- στον δημοσιογράφο της ΕΡΤ Θωμά Σίδηρη και στην εκπομπή «Αφύλαχτη Διάβαση», του Πρώτου Προγράμματος της Ελληνικής Ραδιοφωνίας. Ο Θ. Σίδηρης αποχαιρέτησε τον Ισαάκ Μιζάν με άρθρο του στον ιστότοπο της ΕΡΤ (30.5.2021), με εκτενείς αναφορές στην ιστορία του Ολοκαυτώματος και της εβραϊκής κοινότητας της

Ο Ισαάκ Μιζάν σε φωτογραφία της εικαστικής καλλιτέχνη Άρτεμις Αλκαλάη για την έκθεση «Ελληνες Εβραίοι επιζώντες του Ολοκαυτώματος».

Άρτας, όπου συμπεριέλαβε και τη ραδιοφωνική συνέντευξη του Ισαάκ Μιζάν. Δημοσιεύουμε επίσης τον επικήδειο με τον οποίο ο Γ.Γ. του ΚΙΣΕ Βίκτωρ Ισ. Ελιέζερ αποχαιρέτησε τον Ισαάκ Μιζάν.

Η Ζωντανή Μνήμη του Τζάκο

Από την ertnews.gr 30.5.21, του ΘΩΜΑ ΣΙΔΕΡΗ

«**Σ**υνελήφθηκα τον Μάρτιο του 1944 στην Άρτα σε ηλικία 16 χρονών, μαζί με τους γονείς μου, τις 4 αδελφές μου, τους άνδρες τους και τα παιδιά τους και απελευθερώθηκα τον Μάιο του 1945, μόλις 35 κιλά, χωρίς όμως να έχω μαζί μου ούτε τους γονείς μου, ούτε τις 3 αδελφές μου και τις οικογένειές τους...».

«Παρ' όλο που έχουν περάσει 68 ολόκληρα χρόνια από την σύλληψή μου και όσα ακολούθησαν, όλες οι εικόνες είναι ακόμα πάρα πολύ ζωντανές στην καρδιά μου και στην ψυχή μου... Όλοι εμείς οι όμηροι που κατορθώσαμε και βγήκαμε ζωντανοί από τις στάχτες των κρεματορίων -και που δυστυχώς λιγοστεύουμε χρόνο με τον χρόνο- ένα πράγμα έχουμε στο μυαλό μας, μια πολύτιμη και ιερή παρακαταθήκη. Να κρατήσουμε ζωντανή την μνήμη για όσα θηριώδη συνέβησαν στα στρατόπεδα του θανάτου, να μην αφήσουμε κανέναν να τα αμφισβητήσει, να μην αφήσουμε τον χρόνο να τα αλλοιώσει. Άλλωστε όπως είπε και ο φιλόσοφος Τζορτζ Σανταγιάννα "Οποιος δεν θυμάται το παρελθόν του,

είναι καταδικασμένος να το ξαναζήσει”. Νομίζω ότι η φράση αυτή περικλείει και αντιπροσωπεύει όλα όσα ζήσαμε στο Άουσβιτς».

Αποχαιρετώντας τον Ισαάκ Μιζάν στις 31/5/2021 εκ μέρους του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος

Του ΒΙΚΤΩΡ ΙΣ. ΕΛΙΕΖΕΡ, Γ.Γ. του ΚΙΣΣΕ

Ισαάκ Μιζάν, ο Τζάκος από την Άρτα, την πόλη που γεννήθηκε, μεγάλωσε και δεν ξέχασε ποτέ. Από εκεί βίαια εκτοπίστηκε, μαζί με την οικογένειά του. Στο Άουσβιτς βίωσε τη φρίκη του θανάτου, την απανθρωπιά του ανθρώπου, εκεί τον μέτρησαν από άνθρωπο στον αριθμό 182641, που χάραξαν ανεξίτηλα οι βασανιστές του. Ο Τζάκος νίκησε τον θάνατο, σε πείσμα των δολοφόνων του λαού του, δούλεψε σκληρά, δημιούργησε οικογένεια, χάρηκε τη νίκη της ζωής. Ασυμβίβαστος αγωνιστής κατά της λήθης του Ολοκαυτώματος. Δεν θα ξεχάσω την ημέρα που 400 φοιτητές στη Νομική Αθηνών χειροκροτούσαν παρατεταμένα τον Τζάκο Μι-

ζάν όταν διακήρυξε, τον Μάιο του 2012, ότι ο ίδιος στέκεται στην πρώτη γραμμή κατά του νεοναζιστικού μορφώματος που είχε κάνει την εμφάνιση του στην Ελλάδα: «Δεν θα αφήσω να ξανασυμβεί, δεν θα αφήσω να παραποιήσουν την ιστορία που εμείς βιώσαμε, θα πάω σε κάθε γωνιά και θα μιλήσω για να μάθουν οι νέοι τα δεινά που μας έφερε ο ναζισμός και ο φασισμός», είχε πει και αυτό ήταν το νόημα που ο Τζάκος Μιζάν έδωσε στη ζωή του, παράλληλα με την αγάπη για την οικογένειά του και τους φίλους του. Μόλις πριν τέσσερις μήνες, στο κρύο της Αθήνας, στις 27 Ιανουαρίου στην τελετή για την ημέρα Μνήμης του Ολοκαυτώματος, στο άκουσμα του Εθνικού Ύμνου, ο Τζάκος σηκώθηκε από το αναπηρικό καροτσάκι και στάθηκε όρθιος, ένας περήφανος Έλληνας Εβραίος. Ένας αξιόλογος άνθρωπος, παράδειγμα συζύγου, πατέρα και παππού, του οποίου η προσωπικότητα αλλά και οι μαρτυρίες θα μείνουν χαραγμένες στην ιστορία και θα συνιστούν δίδαγμα αγώνα για την αξία της ζωής απέναντι στη βαρβαρότητα και την απανθρωπιά.

Ο Δήμαρχος Αθηναίων για τον Ισαάκ Μιζάν στις 27.1.2021, Ημέρα Μνήμης Ολοκαυτώματος

«Ο Ισαάκ Μιζάν είναι 93 ετών. Είναι από την Άρτα και συστήθηκε ως «απόφοιτος του Άουσβιτς». Εκεί όπου δολοφονήθηκαν οι αδελφές του και οι δύο γονείς του. Στο Ολοκαύτωμα που σφαγιάστηκαν 60.000 Έλληνες Εβραίοι και εκατομμύρια συνάνθρωποί μας. Συμμετείχε καθιστός σήμερα 27.01.2021 στην τελετή για τη Διεθνή Ημέρα Μνήμης των Θυμάτων του Ολοκαυτώματος, παρά το προχωρημένο της ηλικίας του, αψηφώντας το κρύο και τον φόβο του κορωνοϊού.

Τη στιγμή που ακούστηκε ο Εθνικός μας Ύμνος, ο κύριος Μιζάν έπιασε τα μπράτσα του αμαξιδίου και σηκώθηκε όρθιος. Ευθυτενής και αγέροχος. Αυτός, το ανάστημά του, η αξιοπρέπειά του, η πίστη του, το μεγαλείο του.

Ανατρίχιασα.

Είναι τιμή μου κύριε Μιζάν που σας γνώρισα και που θα μπορώ να μιλήσω για εσάς στα παιδιά μου».

ΠΗΓΗ: facebook ΚΩΣΤΑ ΜΠΑΚΟΓΙΑΝΝΗ

Η επιγραφή στην αναθηματική στήλη στον σιδηροδρομικό σταθμό Λιανοκλαδίου.

ΛΙΑΝΟΚΛΑΔΙ – ΚΑΡΥΑ:

Το Ελληνικό «Μαουτχάουζεν»

Αποκαλυπτήρια της ανακατασκευασμένης αναθηματικής στήλης στον Σ.Σ. Λιανοκλαδίου για τους Εβραίους στα καταναγκαστικά έργα των σιδηροδρόμων κατά την Κατοχή

Μία άγνωστη πτυχή της κατοχικής ιστορίας και του Ολοκαυτώματος των Ελλήνων Εβραίων ήρθε στο φως της δημοσιότητας με τα αποκαλυπτήρια της ανακατασκευασμένης αναθηματικής στήλης για τους Εβραίους που εστάλησαν από τους Ναζί για καταναγκαστική εργασία στο σιδηροδρομικό δίκτυο της περιοχής Λιανοκλαδίου – Καρυάς. Μετά από εξουθενωτική εργασία, υπό απάνθρωπες συνθήκες, και αφού αποκαταστάθηκαν οι σιδηροδρομικές γραμμές, οι αιχμάλωτοι Εβραίοι επιβίβαστηκαν στα τρένα του εκτοπισμού προς τα ναζιστικά στρατόπεδα εξόντωσης, ακολουθώντας τη μοίρα των ομοθρήσκων τους. Τα αποκαλυπτήρια της αναθηματικής στήλης έγιναν το μεσημέρι της Πέμπτης 14 Οκτωβρίου 2021, στον σιδηροδρομικό σταθμό Λιανοκλαδίου, παρουσία του Υπουργού Υποδομών και Μεταφορών κ. Κώστα Καραμανλή.

Το αρχικό Μνημείο -που είχε ανεγερθεί το 1988-

πιθανόν καταστράφηκε κατά την ανακαίνιση του σιδηροδρομικού σταθμού Λιανοκλαδίου. Το νέο Μνημείο ανακατασκευάστηκε με έγκριση και ενέργειες του Οργανισμού Σιδηροδρόμων Ελλάδος (ΟΣΕ), και τη συνεργασία του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος (ΚΙΣΕ), και επανατοποθετήθηκε σε περίοπτη θέση στην αποβάθρα του Σταθμού για να θυμίζει το μέγεθος της ναζιστικής θηριωδίας.

Η εκδήλωση των αποκαλυπτηρίων ξεκίνησε με προσφωνήσεις του Προέδρου του ΟΣΕ κ. Σπυρίδωνα Πατέρα, του Προέδρου του ΚΙΣΕ κ. Δαυίδ Σαλιέλ και του Υπουργού Υποδομών και Μεταφορών κ. Κώστα Καραμανλή, οι οποίοι αποκάλυψαν το Μνημείο ύστερα από επιμνημόσυνη δέηση που ανέπεμψε στη μνήμη των θυμάτων ο Ραββίνος Αθηνών κ. Γκαμπριέλ Νεγρίν. Επίσης χαιρετισμό απηύθυνε ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Φθιώτιδας κ. Συμεών.

Ο Πρόεδρος του ΟΣΕ καλωσόρισε τους επισήμους και τόνισε ότι ο ΟΣΕ, με αίσθημα ευθύνης απέναντι στην ιστορία, κινητοποιήθηκε για την αποκατάσταση του Μνημείου. Χαρακτηριστικά είπε: «*Η αρχική αναθηματική στήλη παρέμεινε στο σημείο αυτό ως το 2010 οπότε, κατά την προσπάθεια μετακίνησής της στα πλαίσια εργασιών της υπό έναρξη εργολαβίας 635 του τμήματος Τιθορέας - Δομοκού, (καθότι η στήλη δεν ήταν μονολιθική) αστόχησε. Σήμερα, δέκα και πλέον χρόνια μετά, βρισκόμαστε εδώ με την ευτυχή συγκυρία ενός μεγάλου σιδηροδρομικού έργου το οποίο εισέρχεται στην τελική ευθεία και στα πλαίσια του οποίου ολοκληρώνονται και οι εργασίες ανάταξης του Σταθμού, για να επανατοποθετήσουμε την αναθηματική στήλη και να αποκαταστήσουμε τη μνήμη των τραγικών γεγονότων εκείνης της περιόδου και των ανθρώπων που χάθηκαν*».

Ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Φθιώτιδας τόνισε ότι «*η καταπολέμηση του αντισημιτισμού είναι προτεραιότητα για την Εκκλησία και για μενά προσωπικά*», και αναφέρθηκε στις δράσεις και στα εκπαιδευτικά προγράμματα για το Ολοκαύτωμα στα οποία η Εκκλησία συμμετέχει με τη συνεργασία του Γενικού Γραμματέα Θρησκευμάτων κ. Γιώργου Καλαντζή και του ΕΜΕ.

Ο Πρόεδρος του ΚΙΣΕ, αναφερόμενος στη σημασία του Μνημείου, είπε μεταξύ άλλων: «*Η συνεργασία όλων μας για την ανακατασκευή του Μνημείου καταδεικνύει τη συλλογική μας δέσμευση, ως κοινωνίας, να διατηρήσουμε ζωντανή τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος, να διασφαλίσουμε ότι η ιδεολογία του Ναζισμού δεν θα βρει πρόσφορο έδαφος για να δηλητηριάσει και πάλι την κοινωνία. Το Μνημείο που αποκαλύπτουμε σήμερα συνιστά ένα έργο εκπαιδευτικό, πέρα από ένα ηθικό χρέος. Είναι η απόδειξη ότι την υπόσχεσή μας για το ΠΟΤΕ ΠΙΑ την εννοούμε και την υποστηρίζουμε με πράξεις. Το οφείλουμε στα θύ-*

Οι επίσημοι στην τελετή αποκαλυπτηρίων. Από αριστερά: ο Πρόεδρος του ΚΙΣΕ Δ. Σαλτιέλ, ο Μητροπολίτης Φθιώτιδας Συμεών, ο πρέσβης του Ισραήλ Γ. Αμράνι, ο Υπουργός Υποδομών και Μεταφορών Κ. Καραμανλής, ο Ραββίνος Αθηνών Γκ. Νεγρίν και ο ομιλητής Α. Ασσαέλ.

ματα του Ολοκαυτώματος αλλά και στις μελλοντικές γενιές», είπε χαρακτηριστικά ο κ. Σαλτιέλ.

Ο Υπουργός Μεταφορών υπογράμμισε ότι «*Είναι χρέος μας να τιμούμε την μνήμη των Εβραίων συμπατριωτών μας. Και βέβαια, στην καθημερινή μας ζωή, είναι υποχρέωσή μας να μην επιτρέψουμε καμία εθνική, θρησκευτική, φυλετική ή άλλη ταυτότητα να μας διχάζει. Ο καθένας φέρει υπερήφανα την ταυτότητά του, αλλά πάντα όλοι σεβόμαστε ο ένας τον άλλον. Και όλοι μαζί, δημιουργούμε για το παρόν και το μέλλον του τόπου μας*». Ιδιαίτερα συγκινητική ήταν η αναφορά του Υπουργού στην επίσκεψή του σε νεαρή ηλικία στο Γιάντ Βασέμ.

Ο κεντρικός ομιλητής, ιστοριοδίφης κ. Ανδρέας Ασσαέλ, αναφέρθηκε σε ντοκουμέντα για την «*ιστορία των Εβραίων που εργάστηκαν στα καταναγκαστικά έργα της σιδηροδρομικής γραμμής Λιανκλαδίου – Καρνάς*». Ο Α. Ασσαέλ, ανακάλυψε τυχαία -το 2002- σε ένα υπαίθριο παζάρι του Μονάχου, ένα κουτί με φωτογραφίες από την Κατοχική Ελλάδα. Με μεράκι και μακροχρόνια έρευνα τις ταυτοποίησε. 80 από αυτές αφορούν στα καταναγκαστικά έργα της περιοχής. Όπως χαρακτηριστικά τόνισε στον επίλογο της ομιλίας του: «*Η επανατοποθέτηση της πλάκας*

Κατάθεση στεφάνου από τον Υπουργό Υποδομών και Μεταφορών.

Μνήμης στον Σ.Σ. Λιανοκλαδίου ελπίζω να είναι το πρώτο βήμα για την αναγνώριση του στρατοπέδου Καρυάς ως μαρτυρικού τόπου... Έχουμε το δικό μας Μαουτχάουζεν και δεν το ξέρουμε».

Η εκδήλωση ολοκληρώθηκε με κατάθεση στεφάνων, τήρηση ενός λεπτού σιγής και μουσική αναφορά από την σοπράνο Μαριάντζελα Χατζησταματίου, η οποία ερμήνευσε ένα συμβολικό λαδίνο τραγούδι, γραμμένο από τον επιζώντα του Άουσβιτς Μοσέ Αελίων, στη μνήμη της αδελφής του.

Εμβληματική η παρουσία απογόνων επιζώντων των καταναγκαστικών έργων στις σιδηροδρομικές γραμμές της περιοχής, Ιακώβ Καρασσο και Σαμ

Ναχμία. Ο Πρόεδρος του ΚΙΣΕ, Δ. Σαλτιέλ, απευθύνθηκε ειδικά σε αυτούς κατά την ομιλία του: «... Σόλωνα, Μπέρτα, Τζάκο, και Αλβέρτο, Σας ευχαριστώ γιατί μας δίνετε την ευκαιρία να αναλογιστούμε τι σημαίνει Μνήμη και να κατανοήσουμε τι σημαίνει χρέος. Είμαστε εδώ για να σας διαβεβαιώσουμε ότι ΔΕΝ ΞΕΧΝΑΜΕ!».

Συμβολική ήταν επίσης η παρουσία του κ. Αθανάσιου Χειμάρα, ο οποίος το 1988, ως Πρόεδρος τότε της Κοινότητας Λιανοκλαδίου, είχε παραστεί στα εγκαίνια του Μνημείου και σήμερα με συγκίνηση συμμετείχε στην εκδήλωση για το ανακατασκευασμένο Μνημείο.

Στην εκδήλωση παρέστησαν επίσης ο πρέσβης του Ισραήλ στην Ελλάδα κ. Γιόσι Αμράνι, ο Αντιπεριφερειάρχης Φθιώτιδας κ. Αθανάσιος Καρακάντζας, οι βουλευτές Φθιώτιδας κ. Θέμης Χειμάρας και Ιωάννης Σαρακιώτης, ο Αντιδήμαρχος Λαμιέων κ. Δημήτρης Κυρίσης, ο Πρόεδρος του Τμήματος Ανατολικής Στερεάς του ΤΕΕ κ. Αθανάσιος Λυκόπουλος, η Αντιπρόεδρος του Κοινοτικού Συμβουλίου Λιανοκλαδίου κα Γεωργία Λυκοτσέτα και μέλη του Κ.Σ., εκπρόσωποι των Σωματίων Ασφαλείας, ο Γεν. Ταμίας του ΚΙΣΕ κ. Δανιήλ Μπεναρδούτ, Πρόεδροι και εκπρόσωποι των Ισραηλιτικών Κοινοτήτων Ελλάδος, μέλη του Σωματίου Φίλων του Μουσείου Εθνικής Αντίστασης, κ.ά. Μήνυμα για την εκδήλωση απέστειλε ο βουλευτής Φθιώτιδας Γιώργος Κοτρωνιάς.

Επετειακό Αφιέρωμα των Χρονικών 1821-2021

Του ΒΙΚΤΩΡ ΙΣΑΑΚ ΕΛΙΕΖΕΡ

Συνέχεια από τη σελ. 2

υπήρξε το πρόσωπο της ζώσας ιστορίας του Ολοκαυτώματος και ο πρωταγωνιστής των εκδηλώσεων Μνήμης, αποχαιρέτησαν η Πολιτεία, η γενέτειρα πόλη του η Άρτα και ο Ελληνικός Εβραϊσμός.

Ο ΑΝΤΙΣΗΜΙΤΙΣΜΟΣ, η μακροβιότητα του φαινομένου, οι ιδιαίτερες εκφάνσεις του κατά την Ελληνική Επανάσταση αλλά και η αποτύπωσή του στην εθνική συνείδηση, εξετάζονται στα άρθρα της Μαρίας Γιαννακάκη και του Γιώργου Αντωνίου, ενώ για τις σύγχρονες μορφές του αλλά και τις δράσεις των ευρωπαϊκών φορέων και της Ελ-

λάδας για την καταπολέμησή του τοποθετείται ο Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης Παναγιώτης Πικραμμένος.

ΣΤΗΝ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ της επετειακής χρονιάς –που καθώς γιορτάζουμε τα 200 χρόνια αγώνων για την ανεξαρτησία της χώρας μας, μας επανασυνέδεσε με την ταυτότητά μας- κλείνουμε με τα λόγια του Μωϋσή Ελισάφ ότι το μέγιστο κέρδος από την 200ετηρίδα θα το αποκομίσουμε ως κοινωνία όταν καταφέρουμε «να διαβάσουμε την ιστορία όπως είναι κι όχι όπως θα θέλαμε να είναι...».

Ο αντιεβραϊσμός το 1821

Της ΜΑΡΙΑΣ ΓΙΑΝΝΑΚΑΚΗ

Η διάκριση ανάμεσα σε Μουσουλμάνους και μη Μουσουλμάνους αποτέλεσε θεμέλιο της κοινωνικής οργάνωσης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η επίσημη πολιτική συνδύαζε την ανοχή με τη θεσμική κατωτερότητα των μη μουσουλμάνων, η οποία εκφραζόταν με συμβολικούς και υλικούς τρόπους. Στη μουσουλμανική παράδοση, ο Ιουδαϊσμός και ο Χριστιανισμός θεωρούνται ατελείς μορφές της μίας και μοναδικής «φυσικής» θρησκείας, του Ισλάμ. Αυτή η παραδοχή υπήρξε η βάση για τη διαμόρφωση ενός πλαισίου ανοχής των Χριστιανών και των Εβραίων ως υπηκόων του Αραβικού Χαλιφάτου, που τελικά επεκτάθηκε και στους πιστούς άλλων θρησκειών κι αποτέλεσε το πρότυπο για την αντιμετώπιση των αλλόθρησκων σε όλα τα προνεωτερικά μουσουλμανικά κράτη. Στα χριστιανικά κράτη, αντίθετα, επικράτησε από νωρίς η λογική της θρησκευτικής ομοιογένειας και προωθήθηκε ενεργά ο εκχριστιανισμός των υπηκόων.

Εβραίοι και Χριστιανοί διεκδικούσαν συχνά τα ίδια προνόμια καθώς και τη σε βάρος των αλλόθρησκων βελτίωση της θέσης τους και του κύρους τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στις συνθήκες αυτές, ο πρώιμος, προπαρασκευαστικός της εθνικής συγκρότησης λόγος δεν μπορούσε παρά να είναι έντονα αντιεβραϊκός. Το πλέον σύνηθες παράδειγμα σε αυτό το πεδίο είναι οι *Διδαχές* του Κοσμά του Αιτωλού, όπου τα επιχειρήματα κατά των Εβραίων παρουσιάζονται συγκροτημένα, επεξεργασμένα, λειτουργικά.

Αν και η ελληνική ιστοριογραφία επιλεκτικά συγκρατεί και αναδεικνύει την κακομεταχείριση του σώματος του νεκρού πατριάρχη από τον εβραϊκό όχλο της Πόλης, λησμονώντας το πογκρόμ που οι Ορθόδοξοι της Οδησού, με την πλήρη υποστήριξη των Αρχών, επεφύλαξαν στους Εβραίους της πόλης

λίγο αργότερα, η πορεία της εθνικής συγκρότησης περνά μέσα από την περίπου αυτονόητη θανάτωση των εβραϊκών πληθυσμών όπου η Επανάσταση κυριαρχεί. Εύγλωττη είναι η αποτύπωση του ποιος μπορεί να είναι Έλληνας πολίτης, από τον Κοραή, στα σχόλιά του για το Προσωρινό Πολίτευμα του 1822: Έλληνας πολίτης είναι ο Χριστιανός «κατά το παρόν» και αυτός ο χρονικός προσδιορισμός ίσως είναι το μέγιστο που μπόρεσε να συνεισφέρει ο νεοελληνικός Διαφωτισμός.

Ακρότητες

Ο επαναστατικός αγώνας των Ελλήνων αποτέλεσε το πρώτο πλαίσιο κατά το οποίο -στην υπό συγκρότηση ελληνική επικράτεια- ξέσπασαν αντιεβραϊκές ακρότητες, που οδήγησαν στο ξεκλήρισμα όλων των εβραϊκών κοινοτήτων της Πελοποννήσου.

Ο στρατηγός Μακρυγιάννης αναφέρει στα απομνημονεύματά του ότι οι Τούρκοι έβριζαν τους Έλληνες πολεμιστές, λέγοντάς τους «άναντρους κι Οβραίους». Μια παρόμοια αναπαράσταση για τον «δειλό Εβραίο» -και μάλιστα ανεκδοτολογικού χαρακτήρα- αφηγείται ο Κολοκοτρώνης στα απομνημονεύματά του, κάνοντας λόγο για τον πιο πλούσιο Εβραίο της Τριπολιτσάς, που -ενόψει της κατάληψης της πόλης από τους Έλληνες- απευθύνεται στον Κολοκοτρώνη, για να διαπραγματευθεί τη διαφυγή και τη σωτηρία του. Ο εν λόγω Εβραίος φορούσε στη μέση ένα ζευγάρι χρυσές διαμαντοστόλιστες πιστόλες, που του τις άρπαξε ο Κολοκοτρώνης, σχολιάζοντας: «Μπα (...) Οβριός κι αρματωμένος δεν γίνεται!». Στη συνέχεια, ο Κολοκοτρώνης φαίνεται να υποσχέθηκε στον Εβραίο τη σωτηρία της ζωής του και της οικογένειάς του αντί του αντίτιμου των 400.000 πιάστρων, που αντιστοιχούσε σε 266.000 γαλλικά φράγκα.

Και αν η εξόντωση των Εβραίων της Τριπολιτσάς δεν αρκεί για να στηρίξει το τι μέλλον επεφύλασσε η επανάσταση για τους Εβραίους, η περίπτωση του Βραχωρίου (Αγρινίου) δεν αφήνει καμία αμ-

Πίνακας του Παναγιώτη Ζωγράφου «Ο Πόλεμος της Τριπολιτζάς και των περί αυτής Χωρίων».

φιβολία. Η πόλη παραδίδεται με συνθήκη, ο μουσουλμανικός πληθυσμός της διασώζεται, δεν συμβαίνει όμως το ίδιο με τους Εβραίους της πόλης, οι οποίοι εξοντώνονται στο όνομα κάποιων αόριστων αντιποίνων και κατηγοριών για συνεργασία με τους Οθωμανούς. Οι συμφωνίες δεν συμπεριελάμβαναν ανθρώπους των οποίων η θρησκεία αποτελούσε βρισιά τόσο για τους Χριστιανούς, όσο και για τους Μουσουλμάνους.

Η ασφαλής πεποίθηση

Για την κατανόηση της στάσης της Ελληνικής Επανάστασης απέναντι στο εβραϊκό στοιχείο δύο είναι οι έννοιες-κλειδιά: η ασφαλής πεποίθηση και η δικαίωση. Η ασφαλής πεποίθηση των Ελλήνων εκκινεί από τις στερεοτυπικές αντιλήψεις περί δολιότητας, εχθρικότητας και μίσους των Εβραίων εναντίον των Ελλήνων. Τα χαρακτηριστικά αυτά που αποδόθηκαν στους Εβραίους προσλαμβάνονταν ως εγγενείς, ουσιοκρατικές και αμετάβλητες ποιότητες του χαρακτήρα τους και στο συλλογικό φαντασιακό των Ελλήνων αποτέλεσαν το στεγανό ερμηνευτικό πλαίσιο για τα πεπραγμένα των Εβραίων.

γικών άμυνας και αυτο-υπεράσπισης μειονοτήτων και ζητήματα δημιουργίας ισχυρότερων δεσμών της εσω-ομάδας. Τέλος, η επακριβής διερεύνηση πτυχών που αφορούν στον καθημερινό βίο των Εβραίων στις εβραϊκές κοινότητες της Πελοποννήσου πριν την Επανάσταση και ζητήματα οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών διακοινοτικών σχέσεων θα βοηθούσε στη βαθύτερη κατανόηση των αιτιών εκείνων που όπλισαν τα χέρια των Ελλήνων επαναστατών με το ίδιο (αν όχι μεγαλύτερο) μίσος απέναντι στους Εβραίους, πέρα από το μονομερές και μονίμως επαναλαμβανόμενο επιχείρημα της μουσουλμανοεβραϊκής συνεργασίας κατά την Ελληνική Επανάσταση. Η ενασχόληση με τέτοιου είδους ερευνητικά ερωτήματα -αν μη τι άλλο- θα αναδεικνυε την πολυπλοκότητα των ζητημάτων που αφορούν διακοινοτικές σχέσεις, κοινωνικές κατασκευές και πολιτισμικές αναπαραστάσεις μέσα από το πρίσμα της ποικιλόμορφης συγγραφικής δημιουργίας.

(ΑΥΓΗ, 25.3.2021)

* Η **Μαρία Γιαννακάκη** είναι πρώην γενική γραμματέας στο υπουργείο Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.

Η συζήτηση περί Αντισημιτισμού στην Ελλάδα και οι Εθνικοί μας Μύθοι

Του ΓΙΩΡΓΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ

Η σύγκρουση μεταξύ ακαδημαϊκής γνώσης και εθνικών μύθων πολλές φορές είναι σφοδρή. Στην περίπτωση της Γενοκτονίας των Εβραίων τα τελευταία χρόνια διεξάγεται μια ζοηρή και εξελισσόμενη συζήτηση μεταξύ ειδικών και δημόσιας σφαίρας, πανευρωπαϊκά. Η συζήτηση αυτή αφορά τη συμβολή των τοπικών κοινωνιών στην ολοκλήρωση των σχεδίων των ναζιστικών δυνάμεων για την εξόντωση των Εβραίων της Ευρώπης. Μπορούν οι λαοί συνολικά να αισθάνονται περήφανοι ή αντίθετα ένοχοι για όσα έκαναν ή δεν έκαναν στο θέμα της διάσωσης των Εβραίων; Έως πρόσφατα στην Ελλάδα κυκλοφορούσαν αδιάψευστοι μια σειρά από εθνικούς μύθους. Ο πρώτος, ότι συλλήβδην η ελληνική κοινωνία έδειξε τη μέγιστη δυνατή αλληλεγγύη έναντι των διωκόμενων Εβραίων συμπολιτών της. Ένας δεύτερος μύθος ήταν ότι οι Έλληνες χριστιανοί ουδέποτε επέδειξαν αντισημιτική συμπεριφορά, στο παρελθόν ή και στο παρόν.

Ο πρώτος ισχυρισμός είναι πιστευτός και πατάει σε κομμάτι της πραγματικότητας σε κοινότητες στις οποίες προέκυψε πράγματι μαζική επίδειξη αλτρουισμού και έμπρακτης αλληλεγγύης μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών, συμπεριλαμβανομένης φυσικά της αντίστασης. Δεν ήταν, ευτυχώς, παντού μαύρη η εικόνα, δεν εξοντώθηκαν, ευτυχώς, παντού οι Εβραίοι σε ποσοστά άνω του ευρωπαϊκού μέσου όρου. Αντιστρέφοντας την οπτική γωνία αντιλαμβάνεται κανείς ότι το ιδεολόγημα της εν γένει αλληλεγγύης των Χριστιανών δεν στέκει αν μελετήσει κανείς μεγάλες ιστορικές κοινωνότητες όπως των Ιωαννίνων και της Θεσσαλονίκης. Η ναζιστική κατοχή αποτέλεσε ένα παράθυ-

ρο ευκαιρίας για να λυθούν λιμνάζοντα ζητήματα, όπως για παράδειγμα η επέκταση της πόλης και του ΑΠΘ εις βάρος του εβραϊκού νεκροταφείου της πόλης. Ιδιαίτερως λανθασμένη -και θα πρόσθετα απεχθής- είναι η διεθνώς απαξιωμένη άποψη για την παθητικότητα των Εβραίων και την άρνησή τους να διασωθούν από τις υποτιθέμενες χείρες βοήθειας των Χριστιανών. Είναι ιστορικά λανθασμένη η ερμηνεία αυτή, όσο και ηθικά προβληματική, καθώς μεταφέρει την ευθύνη της εξόντωσης στα ίδια τα θύματα.

Ο μύθος της απροϋπόθετης αλληλεγγύης επιβίωσε ως τις μέρες μας καθώς χρησίμευσε στην «κοινωνική λειτουργικότητα» της μεταπολεμικής Ελλάδας. Χριστιανοί και επιζώντες Εβραίοι όφειλαν να συμβιώσουν εκ νέου και να γεφυρώσουν μνήμες σκληρές και πολλές φορές αντιφατικές. Δεν ήταν η ώρα για την αναζήτηση της αλήθειας ή του ξεκαθαρίσματος των λογαριασμών. Η εκατέρωθεν υιοθέτηση του ιδεολογήματος της αλληλεγγύης αποτέλεσε συνεπώς το μόνο ασφαλές διαβατήριο για τη μετάβαση στο δύσκολο μέλλον που ανέμενε τον ελληνικό εβραϊσμό. Σήμερα, η χρονική απόσταση, η αρχαιακή διαθεσιμότητα και η ασφάλεια και ευημερία που απολαμβάνει ο ελληνικός εβραϊσμός μάς επιτρέπει να εξετάσουμε αλλιώς το ζήτημα.

Στο ζήτημα του σύγχρονου αντισημιτισμού η κατάσταση είναι μάλλον χειρότερη. Μια σειρά από ανησυχητικά ευρήματα σε αλληπάλληλες δημοσκοπήσεις τείνουν να δαιμονοποιούνται με τη λογική της συνωμοσιολογίας, της υποτιθέμενης μεθοδολογικής ανεπάρκειας των ερευνών, των κακόπιστων προθέσεων των ερευνητών και της ιδεολογικής αντιπαράθεσης. Αναρωτιέται κανείς πώς γίνεται η Ελλάδα να μην έχει ζήτημα αντισημιτικών

απόψεων παρά την ύπαρξη πολλών και ακραίων πολιτικά κομμάτων, ορισμένων μάλιστα συγγενικών με την ακροδεξιά ιδεολογία. Ταυτόχρονα, η Αριστερά αποδείχθηκε ιδιαίτερα εύθικτη στη συζήτηση περί αριστερού αντισημιτισμού. Να σημειωθεί ότι πτυχές της υπόθεσης αφορούν και ζητήματα ευτελισμού του Ολοκαυτώματος, όπως έδειξαν οι πολυάριθμες αλλά και ατυχέστατες συγκρίσεις κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης. Εσχάτως μέχρι και η πανεπιστημιακή αστυνομία εξισώθηκε με το Άουσβιτς, ενώ παλιότερα κομμάτι του αντιμνημονιακού μετώπου σύγκρινε τους Έλληνες της κρίσης με τους Εβραίους στη ναζιστική Γερμανία. Με άλλα λόγια, η μείξη θυματοποίησης, συνωμοσιολογίας, εθνοκεντρισμού, ανταγωνισμού, αγνοίας και θα πρόσθετα έλλειψης πολιτικής ορθότητας έχουν φέρει την Ελλάδα σε μια μάλλον προβληματική κατάσταση σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Αποτελούν τα ανωτέρω ελληνικές ιδιαιτερότητες; Όχι ασφαλώς. Τα τελευταία χρόνια διάφορες χώρες έχουν ταλαιπωρηθεί από τα ανωτέρω ζητήματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Πολωνία, στην οποία το ζήτημα της στάσης έναντι των Εβραίων και ο τρέχων αντισημιτισμός αποτέλεσαν το επίκεντρο ενός δημοσίου διαλόγου που χώρισε τη χώρα σε όσους αρνούνταν κάθε ανάμειξη, ευθύνη ή αντισημιτική πρόθεση του πολωνικού λαού και σε όσους δεν κρύβονταν πίσω από το δάκτυλό τους και τόνιζαν ότι η πολωνική κοινωνία πρέπει να κοιταχτεί στον καθρέπτη και να παραδεχθεί ορισμένες σκληρές αλήθειες. Στην Ελλάδα, παρότι στην κοινή γνώμη η απόσταση που πρέπει να διανυθεί παραμένει μεγάλη, είναι παρήγορο ότι οι θεσμοί, σε αντίθεση με την Πολωνία, τα τελευταία χρόνια έχουν δείξει αξιοσημείωτη σταθερότητα αλλά και πρόοδο.

Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι κομμάτι των ελληνικών θεσμών, αλλά και της κοινής γνώμης εμφορούνταν και εμφορείται από το σύνδρομο του «κάπου αλλού». Ναι μεν ο αντισημιτισμός είναι υπαρκτό πρόβλημα, αλλά αυτό δεν αφορά την Ελλάδα. Ναι μεν οι τοπικές κοινωνίες φέρουν ευθύνη για πράξεις ή παραλείψεις τους, αλλά αυτό συνέβη κάπου αλλού και όχι στην

Ελλάδα όπου δείξαμε τη μέγιστη συμπαράσταση. Ναι μεν οι Εβραίοι μεταπολεμικά διεκδίκησαν την επιστροφή των περιουσιών τους, αλλά τα κατάφεραν με μεγάλη ευκολία λόγω της γενναίας νομοθετικής πρωτοβουλίας του ελληνικού κράτους. Ο ρόλος των θεσμών είναι πράγματι καταλυτικός. Η Εκκλησία, οι κρατικές πολιτικές, η εκπαίδευση, η τοπική αυτοδιοίκηση, αποτελούν και θα πρέπει να αποτελούν τους καταλύτες αλλαγής και καθοδήγησης της κοινής γνώμης. Δύο παραδείγματα μόνο, ευτυχώς όχι τα μόνα. Ο πρώην δήμαρχος Θεσσαλονίκης Γ. Μπουτάρης και ο γ.γ. Θρησκευμάτων Γ. Καλαντζής έχουν συνεισφέρει καθοριστικά στην αλλαγή αυτής της νοοτροπίας. Δεν είναι ευτυχώς όλοι οι δημόσιοι λειτουργοί ίδιοι.

Για να συνοψίσουμε, προσωπικά δεν αισθάνομαι ότι φυλώ Θερμοπύλες ή ότι το πατριωτικό μου καθήκον υποβάλλει την ωραιοποίηση πτυχών του παρελθόντος. Αισθάνομαι αντίθετα ότι οφείλω να συμβάλλω στην αξιοποίηση των πορισμάτων της σύγχρονης έρευνας για την αφύπνιση των νέων σε μια σειρά από κρίσιμα θέματα. Το μέλλον μας άλλωστε δεν εξαρτάται από την άποψη των σημερινών δεκαπεντάχρονων για το ζήτημα των εβραϊκών περιουσιών. Εξαρτάται όμως από τις απόψεις τους για τη μισαλλοδοξία, τον ρατσισμό, τον ναζισμό, τη δημοκρατία και τους εχθρούς της. Για όλα τα ανωτέρω το Ολοκαύτωμα αποτελεί ιδανικό παράδειγμα της κατανόησης και της μετάδοσης των ευρωπαϊκών αξιών, απόκτησης ηθικής πυξίδας και αναγνώρισης των συλλογικών αλλά κυρίως ατομικών ευθυνών. Γιατί όλα αυτά δεν συνέβησαν «κάπου αλλού». Συνέβησαν (και) στην Ελλάδα, στις γειτονιές μας, στις πλατείες μας και στα σχολεία μας. Η χώρα μας δεν κινδυνεύει, όχι ακόμη τουλάχιστον, από το υπερβολικό και ενοχικό αυτομαστίγωμα, όπως φοβούνται ορισμένοι. Προς το παρόν κινδυνεύει περισσότερο από τη διαιώνιση εθνικών μύθων που συσκοτίζουν την ιστορική αλήθεια και υπονομεύουν τη δυνατότητα αυτοκριτικής ματιάς και εξωστρέφειας. Κινδυνεύει δηλαδή από την «πολωνοποίηση» του δημοσίου διαλόγου.

(Καθημερινή, 4.2.2021)

*Ο **Γιώργος Αντωνίου** είναι επίκουρος καθηγητής Εβραϊκών Σπουδών στο ΑΠΘ.

ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΜΙΣΟΥΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΗΜΙΤΙΣΜΟΣ

Ο Πόλεμος στην Ψηφιακή Εποχή

Του ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΠΙΚΡΑΜΜΕΝΟΥ

Η λέξη Ολοκαύτωμα, μία καθαρά αρχαία ελληνική λέξη, χρησιμοποιήθηκε ήδη από τους χρόνους της Παλαιάς Διαθήκης. Αιώνες αργότερα, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, χρησιμοποιήθηκε για να εκ-

φράσει την άνευ προηγουμένου καταστροφή του εβραϊκού στοιχείου στην Ευρώπη με τη ναζιστική γενοκτονία εις βάρος των Εβραίων. Στις 12 και 13 Οκτωβρίου στο Malmö της Σουηδίας στη διάρκεια του Διεθνούς Φόρουμ για τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος και την καταπολέμηση του Αντισημιτισμού, η λέξη Ολοκαύτωμα ακούστηκε και αναγράφηκε εκατοντάδες φορές για να σηματοδοτήσει και να ενισχύσει τη βαρύτητα του μηνύματος κατά της ρητορικής μίσους και του αντισημιτισμού στη σύγχρονη εποχή. Όλοι δε οι συμμετέχοντες συμφώνησαν πως τα φαινόμενα αυτά όχι μόνο δεν ανήκουν στο παρελθόν, αλλά αποτελούν μια διαρκή απειλή που πρόσφατα εμφανίζεται να ενισχύεται-κυρίως στην ψηφιακή «κοινωνία» του Διαδικτύου. Η Ελλάδα συμμετείχε ενεργά στο Διεθνές Φόρουμ ως προεδρεύουσα χώρα του International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA) το 2020- 2021. Οι συμμετοχές ήταν υψηλού επιπέδου. Παρέστησαν, μεταξύ άλλων, το βασιλικό ζεύγος της Σουηδίας, ο Πρωθυπουργός της Σουηδίας Stefan Lofven, ο Πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου Charles Michel, αρχηγοί κρατών κ.ά. Συμμετείχαν επίσης διαδικτυακά διεθνείς πολιτικές προσωπικότητες όπως οι Emmanuel Macron, Justin Trudeau, Antony Blinken, Antonio Guterres, Ursula von der Leyen κ.ά.

Ως εποπτεύων της Ελληνικής Προεδρίας του IHRA αναφέρθηκε αρχικά στη στρατηγική της Ελληνικής Κυβέρνησεως του Κυριάκου Μητσοτάκη που περιλαμβάνει τη στήριξη της ιστορικής μνήμης του Ολοκαυτώματος μέσω της εκπαίδευσης,

ειδικά τώρα που οι τελευταίοι επιζώντες μάς εγκαταλείπουν και μας αφήνουν χωρίς τις συγκλονιστικές προσωπικές τους αφηγήσεις. Η ιστορική αυτή συγκυρία αναδεικνύει την ανάγκη να βρεθούν τα κατάλληλα μέσα που θα μεταφέρουν ακέραιες τις μαρτυρίες και τα αφηγήματα του Ολοκαυτώματος, ώστε να ενταχθούν στη συνείδηση των επόμενων γενεών ως αντίδοτο σε κάθε είδους ρατσισμό και ρητορική μίσους.

Στο πλαίσιο της ενίσχυσης της στρατηγικής καταπολέμησης του αντισημιτισμού κατά την περίοδο 2021 – 2030, σημείωσα την ανάγκη ενίσχυσης και εφαρμογής των βασικών μέτρων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σε κάθε χώρα – μέλος της.

Να θυμίσω ότι ήδη η ευρωπαϊκή στρατηγική καθορίζει μέτρα που επικεντρώνονται:

1. Στην πρόληψη και στην καταπολέμηση κάθε μορφής αντισημιτισμού με τη δημιουργία ενός πανευρωπαϊκού δικτύου αξιόπιστων πηγών επισήμανσης παράνομου περιεχομένου και ενίσχυσης εβραϊκών οργανώσεων για την εξάλειψη της ρητορικής μίσους στο Διαδίκτυο·

2. Στην προστασία και στη διαφύλαξη της εβραϊκής ζωής στην ΕΕ με την αξιοποίηση και τη διάθεση πόρων και μηχανισμών προστασίας δημόσιων χώρων και χώρων λατρείας- και

3. Στην εκπαίδευση, στην έρευνα και στη διατήρηση της μνήμης του Ολοκαυτώματος. Σήμερα, ένας στους είκοσι Ευρωπαίους δεν έχει ακούσει ποτέ για το Ολοκαύτωμα. Για να διατηρηθεί η μνήμη ζωντανή, η Επιτροπή θα στηρίξει τη δημιουργία ενός δικτύου τοποθεσιών όπου πραγματοποιήθηκε το Ολοκαύτωμα, στις οποίες περιλαμβάνονται και τοποθεσίες που δεν είναι ευρύτερα γνωστές, για παράδειγμα τοποθεσίες που χρησιμοποιήθηκαν ως κρυψώνες ή ως τόποι εκτελέσεων.

Τα μέτρα αυτά συμπληρώνονται από τις διεθνείς προσπάθειες της ΕΕ για την αντιμετώπιση του αντισημιτισμού σε παγκόσμιο επίπεδο.

Υπογράμμισα ωστόσο ότι η στρατηγική της Ευρω-

παϊκής Επιτροπής οφείλει να υποστηριχθεί παράλληλα, τόσο από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο όσο και από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, προκειμένου οι εθνικές στρατηγικές των κρατών – μελών να συντονίζονται και να αξιολογούνται σε τακτά χρονικά διαστήματα. Η αξιολόγηση αυτή πρέπει να γίνεται καθώς τα κράτη – μέλη έχουν ήδη αναλάβει δέσμευση για την πρόληψη και την καταπολέμηση κάθε μορφής αντισιμιτισμού μέσω νέων εθνικών στρατηγικών ή και σχεδίων δράσης για την πρόληψη του ρατσισμού, της ξενοφοβίας, της ριζοσπαστικοποίησης και του βίαιου εξτρεμισμού.

Ειδικά στον χώρο της ψηφιακής εποχής, με τις αναρίθμητες πλατφόρμες και πηγές ενημέρωσης, η εποπτεία, ο έλεγχος και η παρέμβαση θεσμικών οργάνων στις περιπτώσεις ρατσισμού για το θρήσκευμα, την εθνότητα, το φύλο ή τον σεξουαλικό προσανατολισμό οφείλει να είναι συνεχής αλλά και επίκαιρος, σύμφωνα με τις συνεχώς εναλλασσόμενες εξελίξεις στη χρήση και τις εφαρμογές του διαδικτύου. Εστίασα πιο συγκεκριμένα στο γεγονός ότι οι νέες γενιές πολιτών αναζητούν πληροφόρηση, γρήγορα και σχεδόν αποκλειστικά στις χιλιάδες πλατφόρμες ενημέρωσης του Διαδικτύου, γεγονός που εκμεταλλεύονται επιτήδειοι προπαγανδιστές ακραίων πολιτικών και υποκινητές βίαιων εκδηλώσεων. Γι' αυτό άλλωστε και χαιρετίστηκε από όλους τους συμμετέχοντες η ενεργή παρουσία κορυφαίων στελεχών εταιρειών που διαχειρίζονται σημαντικές πλατφόρμες του διαδικτύου (Facebook, YouTube, Tik Tok κ.ά.).

Όλα αυτά τα ζητήματα θα έχουμε την ευκαιρία να εξετάσουμε εκτενώς στα πλαίσια των εκδηλώσεων που προγραμματίζονται στη διάρκεια της Ελληνικής Προεδρίας του IHRA και ειδικότερα στο προσεχές Διεθνές Συνέδριο που θα φιλοξενηθεί τον Φεβρουάριο – Μάρτιο του 2021 στην πρωτεύουσα της Ηπείρου και συγκεκριμένα στα Ιωάννινα. Την ελληνική πόλη με την πλέον πολυάριθμη και δραστήρια εβραϊκή κοινότητα μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Τέλος, στην παρέμβασή μου ανέφερα τη σπουδαιότητα της ανανέωσης της μνήμης και της συμπίεσης των μηνυμάτων με τη σύγχρονη εποχή και τις νέες γενιές μέσα από εξελισσόμενα και ζωντανά Μουσεία Μνήμης του Ολοκαυτώματος που βρίσκονται σε όλο και περισσότερες χώρες του κόσμου. Η Ελλάδα προχωρά με σταθερά βήματα στην ίδρυση και λειτουργία ενός τέτοιου εμβληματικού Μουσείου στη Θεσσαλονίκη που θα «επικοινωνεί» και θα «συνομιλεί» με αντίστοιχα Ιδρύματα, Μουσεία και Φορείς του εξωτερικού σε μία αλληλοτροφοδότηση και επικαιροποίηση των μηνυμάτων που θέλουμε να στείλουμε ώστε η βασική Αρχή του ΠΟΤΕ ΞΑΝΑ να είναι πάντοτε –και για όλους όσους θα ακολουθήσουν– σαφής, ευκολονόητη, αδιαπραγμάτευτη αλλά κυρίως, απaráγραπτη.

* Ο Παναγιώτης Πικραμμένος είναι Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης. Το άρθρο, βασισμένο στην ομιλία του στο Διεθνές Φόρουμ για τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος, στο Μάλμε, δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα ΤΑ ΝΕΑ, (23.10.2021).

EDDIE JAKU

Ο πιο ευτυχισμένος άνθρωπος στη Γη

Η όμορφη ζωή ενός επιζώντα του Άουσβιτς

Πρόλογος Μαρίζα Ντεκάστρο, μτφρ. Σοφία Τρουλλινού

Εκδόσεις Ψυχογίος, Αθήνα, Οκτώβριος 2021

Κυνηγήθηκε, συνελήφθη, βασανίστηκε, κρατήθηκε αιχμάλωτος, απέδρασε, ξανασυνελήφθη, εκτοπίστηκε, απελευθερώθηκε, επιβίωσε... από τη «Νύχτα των Κρυστάλλων», από το Μπούχενβαλντ, από το Άουσβιτς, από την «πορεία θανάτου»... ο Eddie Jaku (γεν. Abraham Jakubowicz, το 1920 στη Γερμανία) επέζησε... και σήμερα θεωρεί τον εαυτό του τον πιο ευτυχισμένο άνθρωπο στη γη. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην ελληνική έκδοση του βιβλίου του: «Έχω αντικρίσει τις χειρότερες πλευρές της ανθρωπότητας, τις φρικαλεότητες των στρατοπέδων συγκέντρωσης και τις προσπάθειες των ναζι να αφανίσουν τον λαό μου. Μέσα απ' όσα βίωσα, έμαθα αυτό: η ζωή μπορεί να είναι όμορφη, αν την κάνεις όμορφη. Θα σας διηγηθώ την ιστορία μου – για μεγάλα διαστήματα θλιβερή και ζοφερή, αλλά με ευτυχία κατάληξη. Επειδή η ευτυχία είναι τελικά επιλογή μας. Από εμάς εξαρτάται. Ας δούμε πώς».

ZAN KOEN

Επίκαιρα άρθρα από το παρελθόν Καθημερινή 1985-1992

Εκδ. Ιωάννης Φλάουνας, 2020

Στο βιβλίο του «Επίκαιρα άρθρα από το παρελθόν» ο Ζαν Κοέν, δημοσιογράφος, πολιτικός αναλυτής και ανταποκριτής Ισραηλινών μέσων, σταχυολογεί 60 άρθρα του που γράφτηκαν για την εφημερίδα «Καθημερινή» την περίοδο 1985-1992 και αναφέρονται στον Εβραϊσμό, την Μέση Ανατολή και τις σχέσεις Ελλάδας - Ισραήλ. Θέματα διαχρονικά ή χρονίζοντα. Αναλύσεις ακόμη επίκαιρες ή που μας βοηθούν στην κατανόηση της επικαιρότητας της πολύπλοκης Μέσης Ανατολής. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στον πρόλογο του βιβλίου ο Δρ. Ιωάννης Σ. Παπαφλωράτος, Νομικός-Διεθνολόγος, καθηγήτης παραγωγικών σχολών: «Τα συγκεκριμένα κείμενα συγκεντρώθηκαν προκειμένου ο αναγνώστης να αποκτήσει μία σαφή και, κατά το δυνατόν, πλήρη εικόνα των τεκταινομένων στον ευαίσθητο χώρο της Μέσης Ανατολής, όπου διακυβεύονται και σημαντι-

κά ελληνικά συμφέροντα. Εν κατακλείδι, το βιβλίο αυτό αποτελεί μία πολύτιμη συνεισφορά στην αντικειμενική γνώση τόσο για τον πολίτη του σήμερα όσο και για τον ερευνητή του αύριο».

ΡΟΖΙΝΑ ΒΑΡΟΥΧ – ΣΑΠΟΡΤΑ

Στη μεγάλη περιπέτεια Απομνημονεύματα

Επιμέλεια, Πρόλογος, Σημειώσεις: Γεώργιος Μ. Σαρηγιάννης

Έκδοση Μουσείο Μπενάκη – Ηρόδοτος, Αθήνα 2021

Η Ροζίνα Βαρούχ-Σαπόρτα (1871-1951), καταγόμενη από οικογένειες μεγάλων υφασματεμπόρων των Ιωαννίνων, γεννήθηκε στα Ιωάννινα και έζησε στον Βόλο και στην Αθήνα. Μητέρα επτά παιδιών, μεταξύ αυτών και του γνωστού αρχιτέκτονα Ισαάκ Σαπόρτα, βίωσε τις περιπέτειες μισού αιώνα ελληνικής ιστορίας.

Στα απομνημονεύματά της αφηγείται τη μακρά ζωή της, όπως την αναθυμόταν κοντά στα ογδόντα χρόνια της: τους αρραβώνες και τον γάμο της, τις γεννήσεις των παιδιών της, τις δυσκολίες της οικογένειας, τη μετανάστευση στις ΗΠΑ (1916 – 1927), τον μεσοπόλεμο και την

κατοχή στην Αθήνα. Από τις σελίδες του βιβλίου της αναδύεται η θέση της γυναίκας μέσα στην εβραϊκή -και όχι μόνον- οικογένεια του μεσοπολέμου και οι αγώνες της να κρατήσει το σπίτι, ενώ τα πολιτικά γεγονότα και οι εξελίξεις της μεγάλης ιστορίας την αφήνουν μάλλον αδιάφορη, εκτός αν αγγίζουν άμεσα εκείνη ή μέλη της οικογένειάς της. Το πρωτότυπο του χειρογράφου της Ροζίνας φυλάσσεται στο Μουσείο Μπενάκη, στα Αρχεία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής, μαζί με όλο το αρχιτεκτονικό έργο και το Αρχείο του γιού της, Ισαάκ Σαπόρτα, το οποίο δώρισε ο ίδιος στο Μουσείο.

ΙΩΣΗΦ ΒΕΝΤΟΥΡΑΣ
Άσμα Ασμάτων
το εβραϊκό κείμενο και οι ερμηνείες του

Εκδόσεις Νίκας, Αθήνα 2021

Η δίγλωσση νέα αυτή έκδοση του Άσματος Ασμάτων παρουσιάζει το κείμενο του Εβραϊκού Κανόνα με τη φωνητική του μεταγραφή και μετάφραση στα ελληνικά.

Το βιβλίο περιλαμβάνει επίσης μία ανθολόγηση σχολιασμών για κάθε στίχο, οι οποίοι αναφέρονται

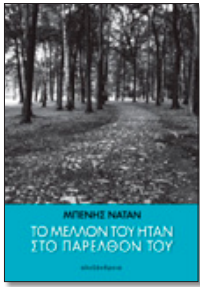
στην κοσμική του ανάγνωση, την επίσημη θρησκευτική του ερμηνεία και την προσέγγισή του σύμφωνα με τον εβραϊκό μυστικισμό.

Στο βιβλίο εξετάζονται οι διάφορες θεωρίες που έχουν διατυπωθεί όσον αφορά την ερμηνεία του Άσματος, τον συγγραφέα του, τη χρονολογία γραφής του, και συνοδεύεται από παραρτήματα που βοηθούν στην κατανόησή του.

Ο ομότιμος καθηγήτης Εβραϊκών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο του Κέμπριτζ Nicholas de Lange γράφει στο εισαγωγικό του σημείωμα: «Ο Ιωσήφ Βεντούρας έχει προσφέρει ένα εξαιρετικό έργο μεταφράζοντας πιστά το Άσμα Ασμάτων από το μασοριτικό κείμενο, το οποίο παραθέτει μαζί με την προφορά του στα ελληνικά».

Στο επίμετρό της, η καθηγήτρια της Συγκριτικής Θρησκευτικής Λογοτεχνίας στη Θεολογική Σχολή του Ε.Κ.Π.Α. Κίρκη Κεφαλέα, γράφει: «Το γεγονός ότι ο Βεντούρας προχωράει τη σκέψη του ακόμη παραπέρα θεωρώντας ότι το Άσμα Ασμάτων «είναι προϊόν εν μέρει ονείρου και εν μέρει φαντασίωσης μιας αφανέρωτης γυναίκας που είναι και η συγγραφέας του» είναι ένα συμπέρασμα που μας προκαλεί να (ξανά)ασχοληθούμε με το ποίημα αυτό και να το ξαναδιαβάσουμε από μια άλλη οπτική γωνία».

ΜΠΕΝΗΣ ΝΑΤΑΝ

Το μέλλον του ήταν στο παρελθόν του

Μυθιστορηματικό χρονικό

Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Νοέμβριος 2021

Πρόλογος: Χρήστος Λάζος

Ηετυμολογία του ονόματος Μωυσής (Μωύς) σημαίνει «Αυτός που σώθηκε από το νερό», παραπέμποντας στη διάσωση του Μωυσή όταν ήταν μωρό στα νερά του Νείλου. Παρομοίως ο ήρωας του βιβλίου σώθηκε όχι από το νερό αλλά από το Άουσβιτς. Όμως έχει σημασία από πού σώζεται κανείς; Το βιβλίο αφηγείται την ιστορία του πατέρα του συγγραφέα, Μωύς Νατάν, ενός Έλληνα Εβραίου από τη Θεσσαλονίκη, που επέστρεψε από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και βρήκε τη δύναμη να ξαναστήσει τη ζωή του από την αρχή. «Ζει σήμερα μόνο στο δικό μου το μυαλό. Όταν πηγαίνω στη Θεσσαλονίκη», γράφει ο Μπένης Νατάν, καθηγητής αεροδιαστημικής στο Πανεπιστήμιο Technion του Ισραήλ, «επισκέπτομαι τον τάφο του, αφήνω ένα πετραδάκι και προσπαθώ να μάθω ποιος ήταν, τι έκανε και για ποιο λόγο. Τους βλέπω μπροστά μου, τον Μωύς, τη Λουίζα, τον Οβαδιά, τη Ρεβέκκα, τη Ρασέλ, τη Ρενέ. Είναι όλοι μόνο στη φαντασία μου, σαν να μην έζησαν, σαν να μην πέρασαν από

τον πλανήτη αυτόν. Με βασανίζουν οι μορφές αυτές. Σαν φαντάσματα που περιφέρονται ακόμη ανάμεσα στην ύπαρξη και στο αντίθετό της. Με ρώτησε η κόρη μου αν, όταν τελειώσω τούτο το γραπτό, θα τελειώσει για μένα το Άουσβιτς. Η σχέση μας με τους γονείς μας ολοκληρώνεται με τον δικό μας θάνατο, όχι με τον δικό τους. Για μένα, το Άουσβιτς θα τελειώσει μαζί με τη ζωή μου».

ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

Αφιέρωμα: Η μνήμη της Shoah – 75 χρόνια μετά

τ. 150 – 152, Οκτώβριος 2020 – Ιούνιος 2021

Το τριπλό τεύχος 150-151-152 της τριμηνιαίας έκδοσης επιστημονικού προβληματισμού και παιδείας «Σύγχρονα Θέματα», περιλαμβάνει εκτενές αφιέρωμα στο Ολοκαύτωμα με θέμα: «Η μνήμη της Shoah – 75 χρόνια μετά», σε επιμέλεια της ιστορικού Οντέτ Βαρών-Βασάρ. Το αφιέρωμα ξεκινά με εισαγωγή της επιμελήτριας και χαιρετισμό του Γερμανού πρέσβη στην Ελλάδα Δρα Ερνστ Ράιχελ. Στις μελέτες που δημοσιεύονται: η Γαρυφαλλιά Μίχα γράφει για την επίπονη διαδικασία συγκρότησης της μνήμης του Ολοκαυτώματος στο Ισραήλ από το 1948 μέχρι σήμερα, η Οντέτ Βαρών-Βασάρ εκθέτει τον τρόπο με τον οποίο η μνήμη της Shoah διαμορφώθηκε στην

Ελλάδα από τη δεκαετία του 1990 κι έπειτα, ενώ η Αλεξάνδρα Πατρικίου αναδεικνύει τη σημασία των εκπαιδευτικών επισκέψεων μαθητών ελληνικών σχολείων στο Κρατικό Μουσείο του Άουσβιτς-Μπίρκεναου. Ο Μίλτος Φραγκόπουλος πραγματεύεται τη σύνθετη σχέση μεταξύ τέχνης και Ολοκαυτώματος, η Αριέλλα Ασέρ διαβάσει υπό ψυχαναλυτικό πρίσμα το μυθιστόρημα του W. G. Sebald *Αουστερλιτς*, ο Ιάσων Ξύγκης εστιάζει στο ρηξικέλευθο κινηματογραφικό έργο *Shoah* του Κλωντ Λανζμάν και η Βίκυ Ιακώβου στην πρόσφατη ταινία μυθοπλασίας *Ο γιος του Σαούλ* του Λάζλο Νέμες.

ΜΑΪΡ Σ. ΜΑΪΣΗΣ

Αναμνήσεις 1940-1945

Αυτοέκδοση, Χαλκίδα 2021

ΟΜαΐρ Μάισης, ιστοριοδίφης και λαογράφος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Χαλκίδας, κυκλοφόρησε το νέο του βιβλίο, με τίτλο «Αναμνήσεις 1940 – 1945», όπου καταγράφει τις μνήμες και τις σκέψεις του, ως παιδί τότε, από την σκληρή περίοδο της Γερμανικής Κατοχής.

Τα βιώματα ενός παιδιού, που με το τέλος του πολέμου έγινε 10 ετών, της οικογένειάς του -που διασώθηκε χάρη στους «φύλακες αγγέλους» της, και της Κοινότητάς του, μέσα από 14 αυτοτελείς ιστορί-

ες, αναπλάθουν την ιστορία της Κατοχής και το δράμα του διωγμού των Εβραίων, στη Χαλκίδα κυρίως, και στην υπόλοιπη Ελλάδα.

Όπως χαρακτηριστικά γράφει στον πρόλογό του ο συγγραφέας: «το βιβλίο περιγράφει βασικά την εμπειρία που αποκόμισε ένα παιδί που, αντί για αθώα παιχνίδια, ... αντί να διαβάσει παραμύθια και να μαθαίνει γράμματα, να φθάνει στο σημείο να αντικρίζει καταμεσής στους δρόμους ανθρώπους ρακένδυτους, πεινασμένους, σκελετωμένους από την πείνα και την αρρώστια. Ακόμα πιο τρομερή η εμπειρία ενός παιδιού να αντικρίζει τουφεκισμούς, εμπρησμούς, ξυλοδαρμούς, πείνα, γύμνια, δάκρυα φόβου και μάτια γεμάτα τρόμο, χωρίς την ελάχιστη συμπόνοια». «Θέλω να πιστεύω, να ελπίζω και να αισιοδοξώ, πως θα δώ κάποτε τους ανθρώπους να σέβονται τα πιστεύω του άλλου...και πως θα χαθούν τελείως από το λεξιλόγιό μας οι λέξεις φανατισμός, αντισημιτισμός, μισαλλοδοξία και θα επικρατήσει η ειρήνη στις ψυχές των ανθρώπων», καταλήγει ο Μ. Μάισης.

Το βιβλίο προλογίζει ο νομικός, ιστορικός και συγγραφέας Θρασύβουλος Παπαστρατής, ο οποίος τονίζει ότι το βιβλίο «αποτελεί ιστορική παρακαταθήκη και απόσταγμα ψυχής του συγγραφέα, καθώς εστιάζει στη σημαντικότερη ιστορική περίοδο της νεώτερης Ελληνικής ιστορίας που σημάδεψε την Ελλάδα και τον λαό της».

Το βιβλίο διακινεί ο συγγραφέας του, επικοινωνία: rapprou.chalkida39@gmail.com

“CHRONIKA”

Edition of the Central Board of Jewish Communities in Greece
Summary of Contents of Issue 256, vol. 44 • July – December 2021

SPECIAL EDITION: **200 YEARS FROM GREECE'S WAR OF INDEPENDENCE**

Angles of the Historic Course of the Greek Jews in 200 Years Since the Greek Revolution and the National Independence

PART II

✓ In the editorial, KIS Secretary General Victor Eliezer presents **the contents of the second anniversary issue of Chronika**, which closes the Bicentenary of Greece's Independence.

✓ The mayor of Ioannina Moïssis Elisaf, in his speech welcoming the President of the Committee “Greece 2021”, Gianna Angelopoulou, in Ioannina, introduces the **focal point of the anniversary: to turn celebration into education**.

IN THE HISTORY SECTION:

✓ KIS President David Saltiel focuses on the milestones of **Jewish contribution to the history of Greece in the last 200 years**.

✓ We publish the essay entitled “**Jewish Contribution to the struggle for independence**” written in 1971 by the late KIS President Moses Constantinis on the occasion of the 150 years since the Greek Revolution.

✓ From the book “The history of the Jewish Community of Chalkis from 586 b.c. to 2001 a.d.” (2013), by the researcher Mair Maïssis, we republish the chapter on the **Greek Revolution and the Jews of Chalkis**.

✓ In her study «*The work of the Schools of Alliance Israélite Universelle in Thessaly*», historian Dina Moustani presents the course of the westernization of education.

✓ Based on her research in the General Archives of Drama (in Macedonia), historian Georgia Bakali revives the **history of the Jewish Community of Drama**.

THE HOLOCAUST SECTION of this issue focuses on emblematic figures of survivors:

✓ Historian Odette Varon – Vassard presents the **life and work of Berry Nachmias**, late President of the Greek Holocaust Survivors Association, on the occasion of the second edition of her testimony “A cry for tomorrow”, which includes an exhaustive addendum by O. Varon-Vassard.

✓ The **story of Joseph Lovinger**, a Hungarian born Jew, in wartime Athens, is presented by researcher and film director Maurice Amaraggi. Joseph Lovinger left a powerful imprint on the history of the Greek Jewish Community which he served for more than 20

years as President of the Central Board of Jewish Communities in Greece during the periods 1967-1976 & 1978-1991.

✓ Auschwitz survivor **Artemis Miron (born Batis)** gives testimony of her sufferings during World War II, that brought her from her native city Ioannina to the Nazi death camps and ultimately to Jerusalem where she settled after the liberation. Her autobiography, sponsored by Yad Vashem and the Azrieli Foundation, was published in 2019, in Hebrew.

✓ Holocaust survivor **Isaac Mizan** passed away on May 28, 2021. He played a key role in recent years Holocaust commemoration events as a living testimony of the Nazi atrocities. We publish excerpts from press articles and obituaries in his memory.

✓ An unknown aspect of the occupation and the Holocaust of the Greek Jews came to light with the unveiling of the reconstructed **monument for the Jews who were sent by the Nazis to slave labor on the railway network of the Lianokladi-Karya area** (Central Greece, Fthiotida region). We publish an account on the unveiling ceremony which took place on October 14, 2021, at the Lianokladi railway station, in the presence of the Minister of Infrastructure and Transport, Mr. Costas Karamanlis.

IN THE SECTION ON ANTISEMITISM:

✓ In her article “**Anti-Jewish sentiment in 1821**” Maria Giannakaki, former MP and Secretary General of the Ministry of Justice of Greece, presents data on the outburst of antisemitic incidents during the Revolution.

✓ History professor Giorgos Antoniou writes about “**Antisemitism and the national myths**” and stresses the importance of a national introspection of all aspects of the country's history in relation of the Holocaust of the Greek Jews.

✓ Under the title “**Hate rhetoric and antisemitism – The war in the digital era**”, we publish the speech delivered by the Vice President of the Government Panagiotis Pikrammenos at the Malmo International Forum on Holocaust Remembrance and Combating Anti-Semitism, in which he refers to Greece's initiatives to combat antisemitism on the occasion of this year's Greek presidency of IHRA.

✓ The issue ends with **book reviews**.

Cover illustration: Detail from the painting of the Irish painter Edward Dodwell, “West Front of the Parthenon”, in his book *Views in Greece*, London 1821.

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ: ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ: Ο Πρόεδρος του Κ.Ι.Σ.Ε. Δαυίδ Σαλιτιέλ • ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ-ΥΛΗΣ: Έφη Εζρατί

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ: Βουλής 36 • 105 57 Αθήνα Τηλ. 210 - 3244315-8

E-mail: info@kis.gr • Web site: http://www.kis.gr • Κωδικός εντύπου: 3502

ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Μιχάλης Κύρκος, Υψηλάντου 25 Αθήνα, τηλ.: 210 - 72 18 421

Τα ενυπόγραφα άρθρα εκφράζουν τις απόψεις των συγγραφέων τους. – Διανέμεται δωρεάν

Τα τεύχη των Χρονικών είναι αναρτημένα στον ιστότοπο του Κ.Ι.Σ.Ε.

